

KUZEY MOĞOLİSTAN'DA YENİ BİR UYGUR ANITI: TARYAT (TERHİN) KİTABESİ

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

Kitabenin bulunuşu :

Son yıllarda Moğolistan'da "runik" harfli irili-ufaklı birçok türkçe kitabe bulunmuştur. Bunların en önemlilerinden biri *Taryat* veya *Terhin* kitabesidir. Dört parça halinde ele geçen bu kitabenin ilk parçası Moğol arkeologu Ts. Dorjsuren tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arkhangay (Kuzey Hangay) aймаğının Taryat bölgesinde, Hangay dağlarının kuzey-batı kısmında, Terhin ırmağı vadisinde toprağa çakılı olarak bulunmuştur. Mongolist Kh. Lubsanbal-dan ile M. Şinekhüü'den ve türkolog B. Bazilkhan ile S. G. Klyaştor-nıydan oluşan karma Moğol-Sovyet bilimsel heyeti 1969 yılında kitabe parçasının bulunduğu yerde kazılar yapmış ve kitabeye kaide vazifesini gördüğü anlaşılan bir taş kaplumbağa heykelini meydana çıkarmıştır. Nihayet, 1970 yılında aynı yerde kazılara devam eden iki arkeolog, N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, toprak altından kitabenin diğer iki parçasını da çıkarmışlar ve böylece görevi tamamlamışlardır. Üç parça halindeki kitabe ile taş kaplumbağa heykeli Moğol Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan-Bator'a nakledilmiş ve Bilimler Akademisine bağlı Tarih Enstitüsü'ne konulmuştur.

Kitabenin bulunduğu yer :

Taryat veya *Terhin* kitabesi, Klyaştorny'ın verdiği bilgilere göre, *Terhingol* ırmağının *Terhin-Tsagan-nur* gölüne döküldüğü yerin 12 km batısında, *Terhingol* ırmağının bir kilometre kuzeyinde ve Tarbagatay (kuzey-batı Hangay) dağlarının sarp yamaçlarının iki kilometre kadar güneyinde bulunmuştur. Kitabe, hemen tümüyle toprağa gömülü olarak, 47 m çapında ve 1,4 m yüksekliğinde yapma bir tepeciğin güney-batısındaki bir tümsekten çıkarılmıştır. Aynı yerde kazılara devam edilmişse de kitabenin dahil olduğu arkeolojik kompleks ortaya çıkarılamamıştır.

Kitabenin ölçüleri :

Kitabe parçalarının uzunlukları, sırasıyla 70 cm, 90 cm ve 75 cm olup kitabenin toplam uzunluğu 2.35 m'dir. Kitabenin genişliği üstte 27 cm, altta 37 cm, kalınlığı ise 20 cm'dir. Taryat (Terhin) kitabesi, böylece, üst kısmı alt kısmından daha dar olan bir dikdörtgen prizması biçimindedir.

Anıtın kaidesi olan taş kaplumbağa heykelinin boyu 1,17 m, eni 85 cm, yüksekliği de 38 cm'dir. Kaplumbağa heykeli üzerinde içine kitabenin yerleştirildiği oyuk 21 cm uzunluğunda, 30 cm eninde ve 20 cm derinliğindedir.

Gerek kitabe gerekse kaplumbağa heykeli açık külrengi granitten yapılmıştır. Kaplumbağa heykeli sanatkârane bir şekilde yontulmuş olup sağ tarafına runik harflerle *bunu y(a)r(a)t(ı)γma böke tut(a)m*

“bunu yaratan (veya “yapan”) Böke Tutam(dır)” cümlesi ile biçiminde bir damga hakkedilmiştir.

Üç parça halindeki anıtın her tarafı kitabe ile kaplıdır. Anıtın en üst parçasının ön (doğu) ve arka (batı) yüzlerinde 7'şer satır bulunmaktadır. Orta parçanın aynı yüzlerinde 8'er, en alt parçasının aynı yüzlerinde de 9'ar satır vardır. Anıtın daha dar olan sağ (güney) ve sol (kuzey) yüzlerinde de 6'şar satır bulunmaktadır. Anıttaki satırların toplam sayısı, böylece, 30'dur. Kitabeye hakkedilmiş olan runik harflerin boyları 3 ilâ 3,5 cm derinlikleri de 2 ilâ 2,5 mm arasında değişmektedir.

Kitabe üzerine yayınlar :

Taryat (Terhin) kitabesi ilk olarak Moğol dilcilerinden M. Şinehüü tarafından yayımlanmıştır¹. Şinehüü yayınında kitabenin sadece bir yüzünün (batı yüzünün) fotoğrafları bulunmaktadır. Ne var ki bu fotoğraflar ya kötü çekilmiş veya kötü basılmış olduğundan pek işe yaramamaktadır. Ancak müellif kitabında runik harfli orijinal metnin kendi eliyle hazırlamış olduğu kopyalarını üç kez vermektedir: üç kitabe parçasının ayrı ayrı metinleri (ss. 53-58), kitabenin bütün olarak metni (ss. 59-64), nihayet ayrı ayrı her satırın metinleri (ss. 66-92). Kitapta böylece üç kez verilen orijinal metinde bir-iki tutarsızlık

¹Şinehüü, M., *Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal* (= Orhon yazılı yeni Tariat kitabesi), *Studia Archaeologica*, Institutu Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaan - Baatar 1975.

varsa da Şinehüü'nün kopya ettiği metin, genel olarak, güvenilebilir ve anlam çıkarılabilir bir metindir. Şinehüü her satırın runik harfleri orijinalini, daha sonra da Latin harfleriyle harf çevrimini (*transliteration*) ve yazı çevrimini (*transcription*) vermiştir. Müellif bundan sonra her satırın, sırasıyla, Klasik Moğolca, Modern Moğolca (Halha) ve Rusça çevirilerini vermektedir. Şinehüü yayını, ayrıca, kitabedeki türlü kelime ve unvanların açıklamaları (ss. 96-166) ile sözlük (ss. 168-195), dizin (ss. 197-201) ve bibliyografya (ss. 2 214) bölümlerini içeriyor.

Şinehüü, kitabe metnini şu sıra ile vermiştir: batı (a), kuzey (b), doğu (v) ve güney (g). Ne var ki bu sıra pek doğru görünmüyor; çünkü kitabenin doğu yüzü kuzey yüzünün devamı değildir. Ayrıca, kitabeyi yazan veya yazdıranın kimliğini bildiren cümle de kuzey yüzünde, sondan bir önceki satırdadır. Buna göre, kitabe metninin doğru sırası şöyle olmalıdır: Doğu, güney, batı ve kuzey.

Şinehüü, kitabenin birçok yerini yanlış okumuş ve yanlış anlamıştır.

Taryat (Terhin) kitabesi ikinci olarak Sovyet türkologlarından S. G. Klyaştorıny tarafından "hazırlık yayını" (*predvaritel'naya publikatsiya*) kaydıyla makale şeklinde yayımlanmıştır². Klyaştorıny kitabenin bulunuşunu hikâye ettikten ve ölçülerini verdikten sonra Terhin kitabesinin paleografik bakımdan Eski Uygur runik yazısının ilk evresine ait özellikleri taşıdığını ve harflerin Şine-Usu kitabesi ile Sevrey kitabesindeki harflere benzediğini kaydediyor (s. 85). Bundan sonra kitabenin muhtevasından ve Şine-Usu kitabesi ile paralellik gösteren kısımlarından söz eden müellif, kitabede zikredilen en son tarihe (yılan yılı = 753) bakarak, Terhin kitabesinin bu tarihten biraz sonra dikilmiş olacağı yargısına varıyor (s. 87).

Klyaştorıny da kitabe metnini, Şinehüü gibi, batı-kuzey-doğu-güney sırasına göre vermektedir (ss. 90-92). Bu sıra, kanımızca, yanlıştır (yuk. bkz.).

Klyaştorıny'nın makalesi Terhin kitabesinin müellif tarafından hazırlanmış kopyasının fotokopisini ihtiva etmektedir (ss. 88, 89). Bu metinle Şinehüü metni arasında yer yer önemli farklar göze çarpıyor. Kitabe yerinde görülüp incelenmedikçe bu farklar konusunda

² Klyaştorıny, S. G., "Terhinskaya nadpis", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1980, No. 3, ss. 83-95.

herhangi bir fikir ileri sürmek tabiatıyla zordur. Ancak, her iki kopyadaki ortak kısımlarla metnin gelişti bazı düzeltmeler yapma olanağını vermektedir.

Kitabenin tarihi ve kimin adına dikildiği:

Taryat (Terhin) kitabesi 753 yılında dikilmiştir. Kitabeyi yazdıran ve diktiren Moğolistan'daki Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı Moyun Çor'dur. Moyun Çor (747-759), bilindiği gibi, Uygur devletinin kurucusu Kül Bilge Han'ın (745-747) oğludur ve unvanı *El-etmiş Bilge Kağan*'dır. Taryat (Terhin) kitabesinin Batı yüzündeki ilk satırda şöyle denilmektedir: *t(e)ngride bolm(i)ş (e)l-(e)t-m(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (e)l-b(i)lge q(a)tun q(a)γ(a)n (a)t(i)γ q(a)tun (a)t(i)γ (a)t(a)n(i)p ötüken k(i)d(i)n uçınta t(e)z (b(a)şınta örg(i)n [(a)nta (e)t(i)td(i)m çit] (a)nta y(a)r(a)t(i)td(i)m* "Tanrı'dan olmuş, El-etmiş Bilge Hakan ve El-Bilge Hatun, Hakan unvanını ve Hatun unvanını alıp Ötüken'in batı ucunda, Tez (ırmağı) başında, hükümdarlık çadırını (orada kurdurdum, ordugâh çitlerini) orada yapturdım" (Terhin, Batı 1). Ayrıca, kitabenin kaidesi olan taş kaplumbağa

heykelinin sağ gerisinde bulunan şeklindeki damga Moyun Çor'un anısına 759 veya 760'ta dikilmiş olan Şine-Usu kitabesinin son satırının sonuna hakkedilmiş damgaya çok benzemektedir. Bundan başka, Taryat (Terhin) kitabesinin doğu yüzünün sağ üst köşesine hakkedilmiş) şeklindeki damga Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünde bulunan üç damganın birincisiyle aynıdır. Bütün bunlara ek olarak, Taryat (Terhin) kitabesinin Doğu yüzünde (6., 7., 8. ve 9. satırlar) hikâye edilen askerî faaliyetlerin aynı veya pek az farklı cümlelerle Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünde (6., 8., 9. ve 10. satırlar) hikâye edilmiş olması da Taryat (Terhin) kitabesinin Moyun Çor tarafından diktirilmiş olduğunu kesin şekilde kanıtlamaktadır.

Şine-Usu kitabesinden öğrendiğimize göre, Moyun Çor hükümdarlığı zamanında iki kitabe daha diktirmişti. Bunlardan birincisi, Moyun Çor Kaplan yılının (750) ikinci ayının 14'ünde Kem (Yenisey) ırmağı kıyısında Çik kavmi ile savaştıktan sonra Ötüken'e dönüp "...z b(a)şı (a)nta" yayladığı yani yaz aylarını geçirdiği zaman (750 yazında) dikilmişti:.. (a)nç(i)p b(a)rs yılqa çik t(a)pa yorid(i)m (.) (e)kint(i) (a)y tört y(e)g(i)rmike k(e)mde toqd(i)m (.) ol y[il?] [iç(i)kd]i ç. (a)nt[a] ..z (b(a)şı (a)nta q(a)s(i)r(a)q ordu örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m (.) çit (a)nta toqtd(i)m (.) y(a)y (a)nta y(a)yl(a)d(i)m, y(a)qa

(a)nta y(a)q(a)l(a)d(i)m (.) b(e)lgüm(i)n bit(i)g(i)m(i)n (a)nta y(a)r(a)-
t(i)td(i)m... “Öylece Kaplan yılında Çik (kavmine) doğru sefer
ettim. İkinci ayın on dördünde Kem (Yenisey)’de (Çik’lerle) savaştım.
O (yıl?) tabi oldular . . . Orada, . . z (ırmağı) başında, karar-
gâhımı ve hükümdarlık otağ(ımı) orada kurdurdum, ordugâh çitlerini
orada koydurttum. Yazın orada yayladım, (otlak olarak) oradaki
yakaları yaka edindim. Damgalarımı ve kitabemi orada vurdurdum
ve yaptırttum.” (Şine-Usu, Doğu, 7-8). Aynı olaylar Taryat (Terhin
kitabesinde şöyle hikâye edilmektedir: . . . q(a)γ(a)n (a)t(i)γ q(a)tun
(a)t(i)γ (a)t(a)n(i)p ötük(e)n k(i)d(i)n uçınta örg(i)n [a()nta (e)t(i)td(i)m
(,) çit] (a)nta y(a)r(a)t(i)td(i)m (.) b(a)rs yılqa (,) yıl(a)n yılqa (e)ki
yıl y(a)yl(a)d(i)m (Terhin, Batı 1-2). Bu parçadan, Moyun Çor’un
Kaplan yılında (750), Ötüken’de Tez ırmağı başında yayladığı,
Şine-Usu kitabesinde buna paralel olan parçadan da orada üzerinde
damga bulunan bir kitabe diktirdiği anlaşılmaktadır. Şimdi Terhin
kitabesi yardımı ile Şine-Usu kitabesinde Ramstedt’in sadece son
harfini okuyabildiği Tez ırmanın adını tamir edebiliriz: t(e)z b(a)sı
(a)nta . . .

Yine Şine-Usu kitabesinden öğrendiğimize göre Moyun Çor, bu
tarihten iki veya üç yıl sonra, her hâlükârda Tavşan yılından (751)
sonra, yine Ötüken’de, fakat bu kez başka bir yerde, “.ing(i)z” başında,
Iduk Baş’ın batısında, Yabaş ve Tukuş (veya Tokuş) ırmakları kavşağında
yaylamış, hükümdarlık otağını orada kurdurtmuş, ordugâh çitlerini
orada koydurtmuş ve “bin yıllık, on bin günlük” kitabesini ve damga-
larını yassı taş üzerine orada yazdırtmış ve vurdurtmuştur: t(a)b(i)şγ(a)n
yıl biş(i)ñç (a)yq[a] t(e)g. -qa ötük(e)n yış b(a)sı (a)nta . .
ing(i)z b(a)sı (a)nta ıduq b(a)ş kid(i)nte y(a)b(a)ş tuq(uş) b(e)lt(i)rinte
[(a)nta] y(a)yl(a)d(i)m (.) örg(i)n (a)nta y(a)r(a)t(i)td(i)m (,) çit (a)nta
toqıtd(i)m (,) bing yull(i)q tüm(e)n künl(ik) bit(i)g(i)m(i)n b(e)lgüm(i)n
(a)nta y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(i)td(i)m . . . (Şine-Usu, Doğu, 8.-10.
satırlar). Taryat (Terhin) kitabesinde buna paralel olan parça şöyle-
dir: . . . ulu yılqa ötük(e)n ortusınta (,) (a)s-öng(ü)z b(a)ş (,) q(a)n ıduq
b(a)ş k(i)d(i)ninte y(a)yl(a)d(i)m (.) örgin bunta y(a)r(a)t(it(i)m (,) çit
bunta toq(i)td(i)m (.) bing yıl(l)ıq tüm(e)n künl(ik) b(i)t(i)g(i)m(i)n
b(e)lgüm(i)n bunta y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(it)d(i)m, (,) tulquu t(a)şqa
toqıtd(i)m (Terhin, Batı, 2. 3. satırlar). İki kitabedeki bu hemen
hemen aynı parçalardan açıkça anlaşıldığı gibi Moyun Çor’un Şine-

Usu kitabesinde sözünü ettiği kitabe Taryat (Terhin) kitabesinden başkası değildir. Ancak, Taryat (Terhin) kitabesinde bu kitabenin *ulu yılqa*, yani Ejderha yılında (752) yazdırılıp diktirildiği yolundaki ifade biraz şaşırtıcıdır. Çünkü aynı kitabede bir önceki satırda Moyun Çor, Kaplan (750) ve Yılan (753) yıllarının yaz aylarını Tez başında geçirdiğinden söz etmektedir. Şimdi, eğer Taryat kitabesi Ejderha yılında, yani 752'de yazdırılıp diktirildi ise, Uygur hakani aynı kitabede bundan bir yıl sonra meydana gelen bir olaydan nasıl söz edebilmektedir? Bu şaşırtıcı durum bence şöyle aydınlatılabilir: Taryat (Terhin) anıtının yapımına ve kitabenin yazımına gerçekten 752'de başlanmıştır. Fakat, savaşlar ve diğer askerî faaliyetler sebebiyle kitabenin tamamlanması ancak 753 yılında mümkün olmuştur. Böylece, kitabenin hiç değilse yukarıdaki alıntının bulunduğu batı yüzü ile kuzey yüzü 753 yazında yazılmış olmalıdır.

Kitabenin İçeriği :

Uygur hükümdarı Moyun Çor tarafından diktirilen ikinci kitabe olan Taryat (Terhin) kitabesinin doğu yüzünde Köktürk ve Uygur tarihi hükümdarın ağzından hikâye edilmektedir. Ancak kitabenin bu yüzü tahribata uğramış olduğundan satırların başında 75-80 harflik kısımlar okunamamıştır. Satır sonlarından anlaşıldığına göre kitabenin bu yüzünde önce Köktürk tarihi, hükümdarların adları (Yolluğ Kağan, Bumın Kağan) anılarak özetlenmekte, adı okunamayan üçüncü kağanla birlikte bu hükümdarların "iki yüz yıl" hüküm sürdükleri belirtilmektedir. Bu iki yüz yıllık süre ile 6. yüzyıl ortalarından 8. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Köktürk imparatorluğunun kastedildiği açıktır. Bundan sonra Moyun Çor kendi atalarının 80 yıl hüküm sürdüklerini ve ülkelerinin Ötüken ile Tegres olduğunu belirtiyor (Doğu, 3). Daha sonra Moyun Çor, 28 yaşında iken, yani 741 tarihinde, Köktürk'leri bozguna uğrattığını kaydediyor (Doğu, 5). Bundan sonraki 6., 7., 8. ve 9. satırların okunabilen son kısımları Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünün okunabilen baş kısımları (6., 7., 8. ve 9. satırlar) ile hemen hemen aynıdır. Bu satırlarda, babası Kül Bilge Han'ın Moyun Çor'u Köktürk prensi Ozmış Tigin üzerine gönderdiği, Moyun Çor'un Ozmış Tigin'in kuvvetleri ile Kügür'de, Kömür Dağ'da ve Yar ırmağı kıyılarında savaştığı, Köktürkleri bozguna uğrattığı ve Köktürk boylarını kendisine tabi kıldığı anlatılmaktadır. Ozmış Tigin'in hükümdar olarak Köktürk tahtına geçtiğini

öğrenen Moyun Çor, Koyun yılında, yani 743'te, yeniden Köktürkler üzerine yürüyor ve Maymun yılında (744) Köktürk ordusunu büyük bir bozguna uğratarak hükümdarı ve Hatun'unu tutsak alıyor (Doğu 8, 9, Güney 1, 2, 3 = Şine-Usu, Kuzey 9, 10). Şine-Usu kitabesine göre bu Köktürklerin hakimiyetlerinin sonu olmuştur. (Kuzey, 10). Ancak, Terhin kitabesinin güney yüzündeki 2. ve 3. satırlardan öğrendiğimize göre, Uygurlar, Köktürlere sadık bazı kuvvetlerle, özellikle Oğuzların İğdir boyundan Bülük'ün kumandası altındaki kuvvetlerle, bir süre daha savaşmak zorunda kalmışlardır. İt yılında (746) Üç-Karlukların Uygurlardan ayrılıp On-Oklara tabi olmalarından sonra, Domuz yılında (747) Moyun Çor'un babası Kül Bilge, *kağan* unvaniyle Köktürklerden boşalan tahta oturmuştur. Bu olay, Terhin kitabesine göre, şöyle cereyan etmiştir: Kül Bilge'ye sadık yüksek rütbeli bazı devlet büyükleri dokuz *buyruk*, generaller, *binga*'lar ve "kara bodun" yani halk veya "avam"dan bazı temsilciler Kül Bilge Han'a gelip önünde dikilerek "Ecdadımızın şanı ve şöreti söz konusudur. Ötüken sizin elinizde. (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!" diye ricada bulunuyorlar. (Güney, 4-5). Kül Bilge'nin bunun üzerine *kağan* unvanını aldığı ve "birini" yabgu atadığı anlaşılıyor (Güney 5). Şine-Usu kitabesindeki cümle şöyledir: *t(a)y bilge tutuq(u)γy(a)bγu (a)t(a)dı* (Kuzey 11-12). Terhin kitabesinde buna tekabül eden cümle ise, Şinehüü'ye göre, *örg(i)n (a)nta y(a)bγu (a)t(a)dı* (Güney 5). Şinehüü'nün *örg(i)n* okuduğu bu kelime gerçekte pekâlâ dört harfli *öz(ü)m(i)n*, yani "beni, kendimi" olabilir. Kelimenin bulunduğu kısmın tahribata uğradığı anlaşılıyor. Nitekim Klyaştorniy bunu okuyamamıştır. Kitabeyi görüp yakından incelemeyen kesin bir sonuca varmak imkânsız ise de ben Şinehüü'nün *örg(i)n* "taht" okuduğu bu kelimenin *öz(ü)m(i)n* olacağına kuvvetle inanıyorum. Çünkü Kül Bilge Han'ın ölümünden sonra Uygur elinde "taht" için Tay Bilge Tutuk ile Moyun Çor arasında çetin bir mücadele başlamış, bir iç savaş çıkmıştır. Bu mücadeleyi Moyun Çor kazanır. Terhin kitabesine göre "kara bodun", yani "halk" veya halk temsilcileri Sıçan yılında, yani 748'de, "ecdat mezarlığı"nda Moyun Çor'un huzuruna çıkarak ona "Ecdadımızın mezarları sizin mülkiyetinizde bulunuyor, (kağanlık sizin hakkınızdır)" demiş ve Moyun Çor'u *Tengride Bolmış El-etmiş Bilge Kağan* unvaniyle *kağan*, eşini de *El-Bilge Katun* unvaniyle *katun* ilân etmişlerdir (Terhin, Güney 4-6).

Böylece halk tarafından kağan seçilen Moyun Çor karargâhını Kaplan yılında (750) Ötüken'in batısında, Tez ırmağının başında kurmuş, Yılan yılında da (753) yaz aylarını burada geçirmiştir (Batı 1-2). Moyun Çor Ejderha yılında, yani 752'de, Ötüken ortasında, As-Öngüz ve Kan (Han) Iduk zirvelerinin batısında yaylanmış, ordu-gâh ve karargâhını burada kurmuş "bin yıllık on bin günlük" kitabesi ile damgalarını da "yassı ve yekpâre bir taş" üzerine burada hakket-tirmiş ve diktirmiştir. Bu kitabenin Taryat (Terhin) kitabesi olduğuna şüphe yoktur.

Kitabenin Batı yüzündeki 3. satırda Moyun Çor yukarıdaki *Kök Tengri* (Mavi Gök) ve aşağıdaki *Yağız Yer*'in lutuf ve yardımları ile *el-törü*, yani "devlet", sahibi olduğunu, doğudan batıya kadar dünyanın dört bucağındaki halkların kendi hizmetinde oldukları nı belirttikten sonra göçebe bir hayat sürdürdüğü ülkesinin tanımına geçiyor. Moyun Çor'un konup göçtüğü vadiler ve ektirdiği tarlalar Ötüken ile Tegres elinde, sekiz kollu Selenge ırmağı ile Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Karağa (= *Harā gol*), Teledü (Teldü?) ve Burgu (Burugu?) ırmakları boylarıdır (Batı 4). Yaylası Ötüken'in kuzey yamaçları, batıda Tez başı ile doğuda Kanyuy (= Hanuy) ve Kü-nüy (= *Mo. Hüniy, Hüniyn-gol*) ırmakları arası, *iç ulga*'sı, yani has vadileri ise kuzeyde Ongı Tarkan Süy, güneyde Altun Yış (Altay dağları), batıda Kögmen (Sayan) dağları, doğuda da Költi (Kül-ti?) ile sınırlı olan bölgedir (Batı 5).

Kitabenin bundan sonraki kısımları, yani Batı yüzündeki 6., 7., 8. ve 9. satırlarla Kuzey yüzünde artık Moyun Çor değil, fakat kitabeyi yazan Bilge Kutluğ Tarkan Sengün (Kuzey 5) konuşmaktadır. Batı 6'da Moyun Çor'a tabi boyların sayısının 60 olduğu belirtildikten sonra büyüken küçüğe doğru yüksek rütbeli kumandanlarının unvan ve adları kaydediliyor. (Batı 6, 7, 8 ve 9) Bunlar arasında 5,000 kişilik bir kuvvete kumanda eden İşbara Sengün Yağlakar'ın adı özellikle dikkati çekmektedir (Batı 7). Bu kumandanın, anısına bir kitabe (Suci kitabesi) diktirilen ve en son rütbesi *Buyla Kutluğ Yargan* olan Kırgız asıllı Yağlakar Kan Ata ile bir ve aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

Kitabenin kuzey yüzünde iki çigşi'nin adı anılmakta ve Oğuz Çigşi'nin yapılan savaşlarda 100 generalle 10.000 kişilik bir halk, yani "teba" kazandığı ifade edilmektedir (Kuzey 1). Bundan sonra

Moyun Çor'un süvarilerinin Dokuz Tatar ve On Yedi Az'lardan oluştuğu, *buyruk*'larının, yani kumandanlarının Tongra ve Ede boylarından, general ve *binga*'larının da Uygurlardan olduğu belirtilmekte ve kitabenin yazıldığı sırada Turgak Başı Kağas Ataçuk'un hükümdar için 300 *turgak*, yani "karakol" inşa ettirdiği kaydedilmektedir (Kuzey 2). Bu yüzün 3. ve 4. satırlarında Tarduş yabgusu ile Tölis şadının kumandanları ve boyları zikredilmektedir. Beşinci satırdan kitabeyi yazan ve yapanın Bilge Kutluğ Tarkan Sengün, kitabede adları geçen boy ve şahıs adlarını bir bir okuyup yazdırmanın da iki kayınbiraderi (?) olduğunu öğreniyoruz. Son satırda ise kitabenin yazdırılıp diktirilmesi emrini veren iki kişinin ad ve unvanları belirtiliyor.

Yazı-Yazım ve Dil Özellikleri :

Terhin kitabesinde kullanılan runik harfler Şine-Usu kitabesindeki runik harflere benzemektedir. Bu benzerlik, özellikle s^1 , t^1 ve nt işaretlerinde daha çok belirgindir.

Başlıca yazım özellikleri de şunlardır:

- 1) Şine-Usu kitabesinde olduğu gibi /ş/ için ayrı bir işaret yoktur; s^1 ve s^2 harfleri hem /s/ hem de /ş/ seslerini göstermek için kullanılır;
- 2) Art ünlülü sözlerdeki *-mış* eki genellikle *-ms²* şeklinde yazılır;
- 3) Art ünlülü sözlerdeki /lt/ ses grubu genellikle *lt* çift-ünsüz işareti ile gösterilir;
- 4) Söz içi ve sonundaki *oq/uq* ses grupları genellikle *oq/uq* işareti ile, *ök/ük* ses grubu da *ök/ük* işareti ile yazılır (*türk* kelimesi daima *türük* şeklinde yazılmıştır);
- 5) /iç/ ses grubu iki kez *iç* işareti ile gösterilmiştir: *içr(e)ki* (B 6), *iç buyruq* (B 6);
- 6) *Baş* ideogramı () , üçü de boy adında olmak üzere, üç kez kullanılmıştır (K 3, 3 ve 4);
- 7) İlk hecedeki /i/ ünlüsünün, Orhon kitabelerindeki uygulamaya aykırı olarak, sık-sık yazılmadığı görülür: *b(i)lge*, *b(i)ç(i)n*, *b(i)t(i)g-(i)m(i)n*, vb;
- 8) İlk hecesinde kapalı /e/ bulunan sözler genellikle ünlü işaretsiz yazılır: *(e)l*, *b(e)ş*, *b(e)r-*, *y(e)ti*, *t(e)-* vb. gibi.

Kitabede göze çarpan belli-başlı dil özellikleri de şunlardır:

- 1) Türk dilinde söz başında bulunmayan /ş/ sesi yerine /ç/ kullanılması: $\varphi(a)d$ “şad” (K 4, 4);
- 2) Yüklem bağlayıcısı olarak kullanılan 1. kişi zamiri, Tunyukuk kitabesinde olduğu gibi, /b/ iledir: $qon(a)r köç(e)r b(e)n$ (B 4);
- 3) Ön ünlülü sözlerdeki /lg/ ses grubunun ünsüzleri arasında /i/ türemesi eğilimi vardır: *bilge* yerine $b(i)lige$ (K 6’da iki kez), $ilg(e)rü$ yerine $(i)lig(e)rü$ (B 5); aynı eğilimin art ünlülü sözlerdeki /lq/ ünsüz takımında da görüldüğü söylenebilir: *yılqa* (üç kez) \sim *yılıqa* (altı kez);
- 4) “Batı” anlamına genellikle $kid(i)n$ kelimesi kullanılır; *qurya* “batıda” kelimesi yalnız bir kez kullanılmıştır (G 3);
- 5) $\{ \rightarrow y(I)n \}$ zarf-fiil eki yalnız iki kez kullanılmıştır: $tur(u)y(i)n$ (G 4, 5);
- 6) *tigin* “prens” ve *sengün* “general” kelimelerinin çokluk şekilleri $-t$ eki, *er* kelimesinin çokluk şekli de $-en$ eki ile yapılır: $t(i)g(i)t(i)m(i)n$ “prenslerimle” (K 2), $s(e)ngüt$ (K 2, G 4), $(e)r(e)n$ (B 7, 7).

METİN

Doğu

- D 1: ... (yaklaşık 75 harf) yol(lu)γ q(a)γ(a)n bumın q(a)γ(a)n üç q(a)γ(a)n ol(u)rm(1)ş (e)ki yüz yıl ol(u)rm(1)ş
- D 2: ... (yaklaşık 72 harf) bod(u)nı q(a)z(a) b(a)rm(1)ş uç[mış? bir?] (e)ki (a)tl(1)γ(1)n tüke b(a)rm(1)ş q(a)d(1)r q(a)s(a)r (e)bdi b(e)rs(i)l y(a)t(1)z oγ(u)z
- D 3: ... (yaklaşık 80 harf) (e)çüm (a)pam s(e)k(i)z on yıl ol(u)rm(1)ş ötü(k)e(n) (e)li t(e)gr(e)s (e)li (e)k(i)n (a)ra orqun üg(ü)zde
- D 4: ... (yaklaşık 82 harf) yıl ol(u)r<m(1)ş> (a)nta yıl b(a)rm(1)ş (a)t(1)m(1)n üze köök t(e)ngri (a)sra y(a)γ(1)z y(e)r y(a)na
- D 5: ... (yaklaşık 80 harf) .. -nt(a)r (a)t(a)nt(1)m s(e)k(i)z ot(u)z y(a)ş(1)ma yıl(a)n yılqa türük (e)l(i)n (a)nta bulγ(a)d(1)m (a)nta (a)rt(a)td(1)m
- D 6: ... (yaklaşık 75 harf) (a)tl(1)γ(1)n y(a)m(a)şdı binga yorıdı ozm(1)ş t(i)g(i)n ud(a)rγ(a)nta yorıyur t(e)di

- D 7: ... (yaklaşık 50 harf) irt(i)m q(a)ra qum (a)şm(ı)ş küg(ü)rde köm(ü)r t(a)γda y(a)r üg(ü)zde üç tuyl(u)γ türük bod(u)nqa y(e)t(i)nç (a)y tört y(e)g(i)rmike
- D 8: ... (yaklaşık 75 harf) (a)nta toqt(a)rt(ı)m q(a)n[ın (a)lt(ı)m] (a)nta yoq boltı türük bod(u)n(u)γ (a)nta (i)çg(e)rt(i)m (a)nta y(a)na
- D 9: t(a)q(ı) ozm(ı)ş tig(i)n q(a)n boltı qoony yılıqa yorıd(ı)m

Güney

- G 1: (e)k(i)nti ... (yaklaşık 68 harf) b(i)ç(i)n yılıqa yorıd(ı)m... (yaklaşık 25 harf) süng(ü)şd(ü)m (a)nta s(a)nçd(ı)m q(a)nın (a)nta
- G 2: tutd(u)m [q(a)tunın (a)nta (a)lt(ı)m] ... (yaklaşık 40 harf) (a)nta kisre b(a)şı k(e)lti t(a)qıγu yılıqa(yorıd(ı)m yıll(a)d(ı)m b(e)ş(i)nç (a)y üç y(e)g(i)rmike q(a)l(ı)şdı
- G 3: süng(ü)şd(ü)m (a)nta s(a)nçd(ı)m .. b(e)g ... (yaklaşık 25 harf) -t(i)m içg(e)r(i)p igd(i)r bül[ük] b(e)n (a)nta k(i)sre it yılıqa üç q(a)rluq y(a)bl(a)q s(a)q(ı)n(ı)p t(e)ze b(a)rdı qur(ı)ya on oq(q)a
- G 4: kirti (a)nta [iç(i)k]di ... (yaklaşık 20 harf) [ö]lt[i] ... üç q(a)rluq l(a)γz(ı)n yılqa toq(u)z t(a)t(a)r toq(u)z buyruq [b]ı[ng] s(e)ngüt q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ı)n q(a)-ng(ı)m q(a)nqa öt(ü)nti (e)çü (a)pa (a)tı
- G 5: b(a)r t(e)di ötük(e)n (e)li s(i)zde (e)b(i)r ti[di? öz(ü)m(i)n?] (a)nta y(a)bγu (a)t(a)dı (a)nta k(i)sre küsgü yılıqa sinl(e)gde küç q(a)ra bod(u)n t(e)m(i)ş sin s(i)zde küç q(a)ra sub (e)rm(i)ş q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ı)n q(a)γ(a)n
- G 6: (a)t(a)dı t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (a)t(a)dı (e)l b(i)lge q(a)tun (a)t(a)dı q(a)γ(a)n (a)t(a)n(ı)p q(a)tun (a)t(a)n(ı)p ötük(e)n ortusınta (a)s öng(ü)z b(a)ş q(a)n ıduq b(a)ş k(i)d(i)nin örgin bunta (e)ti(t)d(i)m

Batı

- B 1: t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (e)l b(i)lge q(a)tun q(a)γ(a)n (a)t(i)γ q(a)tun (a)t(i)γ (a)t(a)n(i)p ötü(k)e)n k(i)d(i)n uç(ı)nta t(e)z b(a)ş(ı)nta örg(i)n [(a)nta (e)t(i)t-d(i)m çıt] (a)nta y(a)r(a)t(i)td(i)m b(a)rs yılqa yıl(a)n yılqa (e)ki yıl
- B 2: y(a)yl(a)d(i)m ulu yılıqa ötü(k)e)n ortus(ı)nta (a)s öng(ü)z b(a)ş q(a)n ıduq b(a)ş k(i)d(i)n(n)te y(a)yl(a)d(i)m örgin bunta y(a)r(a)t(i)td(i)m çıt bunta toq(ı)td(i)m bing yıl(l)ıq tüm(e)n künl(i)k b(i)t(i)g(i)m(i)n b(e)lgüm(i)n bunta
- B 3: y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(i)td(i)m tulquu t(a)şqa toqıtd(i)m üze kök t(e)ngri y(a)rl(i)q(a)duq üç(ü)n (a)sra y(a)γ(i)z y(e)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (e)l(i)m(i)n törüm(i)n (e)t(i)nt[(i)m] öngre kün tuγs(u)qd(a)qı bod(u)n k(i)sre (a)y tuγs(u)qd(a)qı bod(u)n
- B 4: dört bul(u)ngd(a)qı bod(u)n (i)ş küç b(e)rür y(a)γ(i)m bül(ü)k yoq bol[tu ötü(k)e)n (e)li t(e)gr(e)s (e)li] (e)k(i)n (a)ra ılγ(a)m t(a)r(i)γl(a)γ(i)m s(e)k(i)z s(e)l(e)nge orqun tuγla s(e)b(i)n t(e)l(e)dü q(a)r(a)γa burγu ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(i)n qo-n(a)r köç(e)r b(e)n
- B 5: y(a)yl(a)γ(i)m ötü(k)e)n quzı k(i)d(i)n uç(ı) t(e)z b(a)ş(ı) öngd(ü)-ni q(a)nyuy küün(ü)y b²z iç-(ı)lγ(a)m ötü(k)e)n y(i)ri onγı t(a)rqa)n süy y(a)γ(i) bod(u)nqı q(a)γ(a)nγı b(i)rig(e)rü uç(ı) (a)ltun yiş k(i)d(i)n uç(ı) kögm(e)n (i)lig(e)rü uç(ı) költ[i]
- B 6: t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l-(e)tm(i)ş b(i)lge q(a)n(i)m içr(e)ki bod(u)nı (a)ltm(i)ş iç buyruq b(a)ş(ı) in(a)nçu b(a)γa t(a)rqa)n ul(u)γ buyruq toq(u)z bolm(ı)ş b(i)lge t(a)γ s(e)ngün onγı b(e)ş yüz b(a)ş(ı) kül(ü)g onγı öz in(a)nçu b(e)ş yüz b(a)ş(ı) ul(u)γ öz in(a)nçu
- B 7: ur(u)ngu yüz b(a)ş(ı) ul(u)γ ur(u)ngu töl(i)s b(e)gl(e)r oγlı bing b(a)ş(ı) töl(i)s kül(ü)g (e)r(e)n t(a)rduş b(e)gl(e)r oγlı bing b(a)ş(ı) t(a)rduş kül(ü)g (e)r(e)n t(a)rduş işb(a)ras b(e)ş bing (e)r b(a)ş(ı) işb(a)ra s(e)ngün y(a)γl(a)q(a)r
- B 8: . . . (yaklaşık 50 harf) toq(u)z yüz (e)r b(a)ş(ı) tuyq(u)n ul(u)γ t(a)rqa)n buquγ binga

B 9: ... (yaklaşık 30 harf) bod(u)nı binga q(a)γ(a)s (a)t(a)çuq
bod(u)nı binga

Kuzey

K 1: t(e)ngr(i)m q(a)n(i)m t(i)k(i)m t(e)g (e)l(i)g tutdı [(e)b(i)rti?]
... (yaklaşık 25 harf) qutl(u)γ çigşi (a)q(i)nçu (a)lp b(i)lge
çigşi q(a)n (a)ruq oγ(u)z bod(u)n (a)ltı yüz
s(e)ngüt bir tüm(e)n bod(u)n q(a)zγ(a)ntı

K 2: t(e)ngri q(a)n(i)m (a)tl(ı)γı toquz t(a)t(a)r y(e)ti y(e)g(i)rmi
(a)z buyruq tongra (e)de s(e)ngüt binga uyγ(u)r bod(u)nı
t(i)g(i)t(i)m(i)n bu bit(i)dükde q(a)n(i)ma turγ(a)q b(a)şı
q(a)γ(a)s (a)t(a)çuq b(e)gz(e)k(er) çigşi bıla b(a)γa t(a)r-
q(a)n üç yüz turγ(a)q tur(u)tdı

K 3: t(e)ngr(i)m q(a)n(i)m oγlı b(i)lge t(a)rduş ul(u)γ b(i)lge
y(a)bγu qutl(u)γı (i)s(i)g y[ir?] qutl(u)γı ... buyruqı (a)z
s(i)pa t(a)y s(e)ngün bod(u)nı tongra (e)de -ıq baş
q(a)y (a)b(a) baş üç q(a)rluq bunça bod(u)n y(a)bγu bod(u)nı

K 4: t(e)ngr(i)m q(a)n(i)m oγlı b(i)lge töl(i)s ul(u)γ b(i)lge ç(a)d
qutl(u)γı qutl(u)γı ud(u)rγ(a)n buyruqı ç(a)b(i)ş
s(e)ngün bod(u)nı toq(u)z b(a)y(ı)rquu (a)q baş q(a)y (a)b(a)
b(a)sm(i)[l?] toq(u)z t(a)t(a)r bunça bod(u)n ç(a)d bod(u)nı

K 5: ... (yaklaşık 15 harf) bit(i)gme bunı y(a)r(a)t(i)γma bilge
qutl(u)γ t(a)rqa)n s(e)ngün bunça bod(u)n(u)γ (a)tın
yolın y(a)γma (a)lum-çisi (e)ki yur t(e)di qutl(u)γ b(i)lge
s(e)ngün ur(u)şu qutl(u)γ t(a)rqa)n s(e)ngün ol (e)ki yur

K 6: y(a)rluq(a)dı b(a)y(ı)rquu t(a)rduş b(i)lige t(a)rqa)n qutl(u)γ
y(a)γma t(a)bγ(a)ç soγd(a)q b(a)şı b(i)lige s(e)ngün uz(a)l
öng (e)rk(i)n

Taş kaplumbağa heykeli üzerindeki kitabe:

bunı y(a)r(a)t(i)γma böke tut(a)m

METNİN ÇEVİRİSİ

D 1: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) Yolluğ Kağan, (İştemi Kağan?)
ve Bumın Kağan hükümdar olmuşlar. İki yüz yıl hüküm
sürmüşler.

- D 2: ... (yaklaşık 72 harflik boşluk) boyları (birliği) terkedip gitmiş, (bir?) iki atlı (dan ibaret kalıp?) tükenip gitmişler. Kadır, Kasar, Ebdi, Bersil, Yatız, Oğuz.
- D 3: ... (yaklaşık 80 harflik boşluk) Atalarım seksen yıl hüküm sürmüşler. (Yurtları) Ötüken yurdu, Tegres yurdu (imiş). (Bu ikisinin arasında, Orkun ırmağında,
- D 4: ... (yaklaşık 82 harflik boşluk) yıl hüküm sürmüşler). Aradan yıl geçmiş. Adımı yukarıda Mavi Gök aşağıda Yağız Yer yeniden
- D 5: ... (yaklaşık 80 harflik boşluk)...ntar atandım. Yirmi sekiz yaşında, Yılan yılında, Türk yurdunu o zaman karıştırdım ve o zaman bozguna uğrattım.
- D 6: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) atlı ile (bize) katıldı. Bin kişilik askerî birlik yürüdü. (Babam Kül Bilge) “Ozmuş Tigin Udar-gan’dan (bize doğru) yürüyor” dedi, “(git ve) onu (tutsak) al!” dedi.
- D 7: ... (yaklaşık 50 harflik boşluk) vardım. Kara Kum’u aşmış. Kügür’de, Kömür Dağ’da ve Yar Irmağında üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde
- D 8: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) orada dövdürttüm ve mağlûp ettim. Hanlarını tutsak aldım.) (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada kendime tabi kıldım. Oradan tekrar
- D 9: ve Ozmuş Tigin Han oldu. Koyun yılında (üzerine) yürüdüm.

Güney

- G 1: ikinci olarak ... (yaklaşık 68 harflik boşluk) Maymun yılında yürüdüm... (yaklaşık 25 harflik boşluk) savaştım ve orada (hepsini) mızraktan geçirdim. Hanlarını orada
- G 2: tuttum, (Hatununu orada tutsak aldım) ... (yaklaşık 40 harflik boşluk). Ondan sonra başları geldi Tavuk yılında (yine) sefere çıktım. Bir yıl geçirdim. Beşinci ayın on üçünde baş kaldırdılar.
- G 3: Savaştım ve orada (hepsini) mızraktan geçirdim... bey ... (yaklaşık 25 harflik boşluk)

(Kendime) tabi kılıp İğdir Bül(ük) Üç Karluk'lar düşmanca emeller besleyip kaçıp gittiler ve batıda On-Ok'lara

- G 4: dahil oldular ve orada (onların yönetimi altına gir)diler... (yaklaşık 20 harflik boşluk) öldüler... Üç-Karluk'lar Domuz yılında Dokuz-Tatar'lar dokuz *buyruk*, bin general ve halk (huzurunda) ayağa kalkarak babam Han'a (şöyle) maruzatta bulundular: "Atalarımızın adı (ve şöhreti)
- G 5: var (yani, "atalarımızın adı ve şöhreti söz konusudur). Ötüken yurdu sizde. (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!" de(diler. Beni) orada *yabgu* atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş (idi): "Atalarımızın) mezarları sizde. (Muhtaç olduğunuz) kudret Kara Su'dur" (dediler). Halk, (böylece) ayağa kalkarak (beni) *kağan*
- G 6: atadı, Tanrı'dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) El-Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan unvanını alıp Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin, Kan-Iduk zirvesinin batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

Batı

- B 1: Tanrı'dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Kağan, El-Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alıp Ötüken'in batı ucunda, Tez (ırmağı) başında, hükümdarlık otağını (orada kurdurdum, ordugâh çitlerini) orada yaptırıtım. Kaplai. yılında ve Yılan yılında (orada) iki yıl
- B 2: yayladım. Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım. Hükümdarlık çadırını burada kurdurttum ve ordugâh çitlerini burada vurdurttum. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi ve damgalarımı burada
- B 3: yassı taş üzerine yazdırtım (harf. yaptırıtım), yekpâre taş üzerine kazdırtım. Yukarıda Mavi Gök lütfedip buyurduğu, aşağıda da Yağız Yer besleyip doyurduğu için, halk ve devlet sahibi oldum. İleride gün doğusundaki halklar, geride ay doğusundaki halklar
- B 4: dört bucaktaki halklar benim hizmetimdeler. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken yurdu ile Tegres yurdu) arasındaki

vadilerim ve tarlalarım şunlardır: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim.

- B 5: Yaylam Ötüken'in kuzey (yamaçlarının) batı ucu, Tez (ırmağı) başı. Doğusu Kanyuy (= Hanuy) ve Künüy (= Huni) (ırmakları) İç otağım Ötüken; kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman(ımın) ki, Kağan'ınki, güney ucu Altay dağları, batı ucu Köğmen (= Tannu-Tuva dağları), doğu ucu Költi (dağları?).
- B 6: Tanrı'dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Han'ımın kendisine tabi boyların sayısı altmış. İç Buyruk Başı: İnançu Bağa Tarkan; Ulu Buyruk (Baş Kumandan): Tokuz Bolmuş Bilge Tay Sengün; Ongı (yâver?): beş yüz (kişilik kuvvet) başı Külüg Ongı; Öz İnançu: beş yüz (kişilik kuvvet) başı Uluğ Öz İnançu;
- B 7: Urungu (Muharip): Yüzbaşı Uluğ Urungu; Tölis Bey'lerinin oğulları Binbaşılar: Tölis'in ünlü erleri; Tarduş Beylerinin oğulları Binbaşılar: Tarduş'un ünlü erleri; Tarduş İşbaralar: beş bin er(lik kuvvet) başı İşbara Sengün Yağlakar
- B 8: . . . (yaklaşık 50 harflik boşluk) dokuz yüz er(lik kuvvet) başı: Tuykun Uluğ Tarkan Bukuğ Binga
- B 9: . . . (yaklaşık 30 harflik boşluk) halkı (kuvveti): bin kişilik müfreze; Kağas Ataçuk; halkı (kuvveti): bin kişilik müfreze.

Kuzey

- K 1: Tanrım Han'ım ülkeyi ve boyları sağlam bir dikiş (?) gibi (sıkıca) tuttu ve (yönetti?) . . . (yaklaşık 25 harflik boşluk) Kutluğ Çigşi, Akıncı Alp Bilge Çigşi. Han, yorgun(?) Oğuzları ele geçirdi. (Onlardan) yüz general ve on bin (kişilik) bir halk (kuvvet) kazandı.
- K 2: Tanrı Han'ımın süvarisi Dokuz Tatar'lar ve On Yedi Az'lar (dan oluşuyor). *Buyruklar* (kumandanlar) Tongra ve Ede (boylarından), generaller ve *binga*'lar (da) Uygur(lardan)dır. Prenslerimle birlikte bu (kitabeyi) yazdığımız zaman Kara-

kollar Başı Kağas Ataçuk ve (?) Begzeker Çigşi Buyla Bağa Tarkan, Han'ım için, üç yüz karakol inşa ettirdi.

- K 3: Tanrım Han'ımın oğlu Bilge Tarduş Ulu Bilge Yabgu'dur. *Kutluğ'u İsig (?) ...; Kutluğ'u ...' Buyruk'u Az Sıpa (?) Tay Sengün; boyları Tongra, Ede, ... -Baş, Kay, Aba-Baş(?), Üç-Karluk...* Bunca boylar Yabgu boyları.
- K 4: Tanrım Han'ım oğlu Bilge Tölis Ulu Bilge Şad'dır. *Kutluğ'u*; *Kutluğ'u Udurgan, Buyruk'u Çabış Sengün, boyları Dokuz-Bayırku, Ak-Baş, Kay, Aba, Basmıl(?) ve Dokuz-Tatar. ...* Bunca boylar Şad boyları.
- K 5: ... (yaklaşık 15 harflik boşluk) (bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutluğ Tarkan Sengün(dür). Bunca boyları, onların adları ve sanlarını Yağma (?) mültezimleri (?) olan iki kayınbirader (?) söyledi. Kutluğ Bilge Sengün ile (?) Kutluğ Tarkan Sengün(dür) o iki kayınbirader.
- K 6: (Kitabenin yapımı ve yazımı için şunlar) emir verdi: Bayırku Tarduş Bilge Tarkan Kutluğ ve Yağma-Tabgaç-Soğdak (işleri) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin.
Taş kaplumbağa heykeli üzerindeki cümlenin çevirisi:
Bunu yapan Böke Tutam(dır).

AÇIKLAMALAR

1) D 1. *yol(luγ)*: Ş(inehüü) ve K(lyaştorıny) *yolvγ* okuyorlar. Bu isim, büyük bir ihtimalle, Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerini yazan Göktürk prensinin adı ile birdir. Bilindiği gibi, bu prensin adı Kül Tigin kitabesinde çift *ll* işareti ile yazılmıştır: *yoll(u)γ* (bkz. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 120). "Talihli" anlamına gelen *yolluγ* kelimesi Uygur metinlerinde geçer: *atlıγ yolluγ* "talihli". Kelime modern Türk dillerinde de yaşamaktadır: Tuv. *çolduγ* "talihli, mutlu", Nog. *yolli*, Kklp. *collı* ay. Bu kelime, kişi adı olarak daha çok kullanılan *qutluγ* kelimesi ile aynı yapıda ve aynı anlamdadır.

2) D 1. *bumın*: Her iki hecenin ünlüsü yazılmıştır. Kelime Bugut kitabesinde de böyledir.

3) D 1. *üç q(a)γ(a)n*: Bu ibare *bumın* kelimesinden önceki 9-10 harflik boşlukta unvaniyle birlikte başka bir Göktürk kağanının adının bulunduğunu göstermektedir. Bu isim, 8 harfli *išt(e)mi q(a)γ(a)n* olabilir.

4) D 1. *(e)ki yüz yıl ol(u)rm(i)ş*: Bu cümledeki “iki yüz yıl” 6. yüzyıl ortasından 8. yüzyıl ortalarına kadar süren Göktürk imparatorluğunun ömrüne tekabül etmektedir.

5) D 2. *bod(u)nı q(a)za b(a)rm(i)ş*: İlk kelime Ş’de *bodun*; K ikinci kelimeyi *qıza* okuyor ve “kızarak” diye anlıyor. Ş ise bütün cümleyi “Halk ölüp gitmiş” diye çeviriyor. Metin doğruysa, burada *qazaq* “hür, serbest, başıboş, tek başına” sıfatının kendisinden türediği bir *qaz-* fiili ile karşı-karşıya olabiliriz. Ancak böyle bir fiil şimdiye kadar hiçbir yerde tesbit edilmiş değildir.

6) D 2. *tüke b(a)rm(i)ş*: Fiil *tüke-* olduğuna göre bu ibare şaşırtıcıdır ve gramere aykırıdır. Bu fiilin zarf şekli Şine-Ussu’da bulunuyor: *...-ın b(a)rça tük(e)p t(e)ze...* (Güney, a). Acaba Ş ve K kelimenin son harfini yanlış mı okudular?

7) D 2. *q(a)d(i)r q(a)s(a)r (e)bdi b(e)rs(i)l y(a)t(i)z*: Bu boy adlarından ikincisi Çin kaynaklarında *K’o-sa* şeklinde tesbit edilen Uygur federasyonuna bağlı *Qasar* (Hazar?) boy adı ile bir ve aynı olmalıdır (bkz. J. Hamilton, “Toquz-oğuz et On-Uyyur”, *JA* 1962, s. 43). Dördüncü ad, Bizans kaynaklarında bir Hun-Bulgar boyu olarak zikredilen *Barsil* ile birleştirilebilir.

8) D 3. *t(e)gr(e)s (e)li*: K bu ibareyi, bundan önceki *ötük(e)n (e)li* ibaresiyle birlikte, “Ötüken ülkesi ve civarı” diye anlıyor (s. 93). Bence bu doğru değildir, çünkü bundan sonra *(e)k(i)n (a)ra* “ikisinin arasında” ibaresi geliyor. *Tegires* veya *tegres*’in bir özel ad, yer adı olduğu açıktır. Aynı ad Şine-Ussu kitabesinde de geçmektedir: *t(e)gr(e)s ili* (Kuzey 2). Ancak, Ramstedt de bu ibareyi anlayamamış ve bu kelimeyi “çevre, etraf” anlamındaki *tegre* kelimesi sanmıştır (bkz. Ramstedt 1913, s. 43, not 2).

9) D 4. *ol(u)r<m(i)ş>*: Kelime kitabede *Ul^rntA* şeklindedir. Ş bunu *oluranta*, K ise *olurınta* okuyor. Her iki okuma da doğru değildir. Çünkü, Eski Türkçede, Modern Azeri’de bulunan *{-AntA}* fiil şeklinin mevcut olması imkânsızdır. K’nın okuyuşu ise şekilce izah edilemez. Bence, hakkâk burada *-muş* ekini yazmağı unutmuş, onun yerine, bunu izleyen *(a)nta* kelimesini yazmıştır.

10) D 4. *(a)t(i)m(i)n*: K bu kelimeyi *atamın* “babamı” okuyor. Bu doğru olamaz. Çünkü “baba” anlamındaki kelime bu dönemde *gang* idi!

11) D 5. *yıl(a)n yılqa*: “Yılan yılında”, yani 741’de.

12) D 5. *türük* : Ş ve K bunu *türk* okuyorlar. Kelime sonundaki *ök/ük* işareti bu kelimenin ancak *türük* okunabileceğini gösterir.

13) D 6. *y(a)m(a)şdı* : K bu kelimeyi, yanlış olarak, *yumşadı* “yolladı” okuyor. Bu kelime *yama-* fiilinin iştaşlık-ortaklık çatısından başka bir şey değildir; anlamı da “katılmak, iltihak etmek”tir. Krş. YUyg. *yamaş-* “katılmak, iltihak etmek, birleşmek”, Özb. *yamaş-* ay. Bundan önceki *(a)tl(i)γ(i)n* kelimesi de *(a)tl(i)γ* “atlı, süvari” kelimesinin vasıta (instrumental) halidir.

14) D 6. *binga yorıdı* : Bu cümle Şine-Usu’daki *sü yorıdı* cümlesine (Kuzey 6) paraleldir.

15) D 7. Bu parça Şine-Usu, Kuzey 8’de *üç tuγl(u)γ türük bod(u)n* ibaresine kadar aynen mevcuttur.

16) D 8. *toqt(a)rt(i)m* : Ş bunu *tuqtırtım*, K ise *toqtırtım* okuyor. Her iki okuma da yanlıştır.

17) D 8. *(i)çg(e)rt(i)m* : Ş bunu *içgirtim* okuyor ki yanlıştır.

18) D 9. Şine-Usu, Kuzey 9’da buna tekabül eden parça şöyledir: *ozm(i)ş tig(i)n q(a)n bolm(i)ş qony yılqa yorıd(i)m*.

19) D 9. *t(a)q(i)* : K’da yok.

20) D 9. *qoony yılqa* : “Koyun yılında”, yani 743’te. İkinci kelimeyi Ş ve K *yılqa* okuyorlar. Kelime *ıq* harfi ile yazıldığından ancak *yılqa* okunabilir.

21) G 1. *b(i)ç(i)n yılqa* : “Maymun yılında”, yani 744’te. Ş ve K ikinci kelimeyi *yılqa* okuyorlar.

22) G 2: [*q(a)tunn (a)nta (a)lt(i)m*] : Bu cümle Şine-Usu, Kuzey 10’dan alınmıştır.

23) G 2: *t(a)qrıy yılqa* : “Tavuk yılında”, yani 745’te.

24) G 2: *q(a)l(i)şdı* : Ş bunu “sıçrayarak gitti” diye çeviriyor; K ise kelimeyi *aqlaşdı* okuyor ve “toplandı” diye çeviriyor. Bence bu kelime *qalı-* “yükselmek, sıçramak” fiilinin ortaklık çatısı *qalış-*’tır ve buradaki anlamı “başkaldırmak, isyan etmek”tir.

25) G 3. *ıgd(i)r* : Ünlü Oğuz boyu İğdir. Ş ve K bunu *İgder* okuyorlar. İkinci hece ünlüsü için bkz. MK, I, 57.

26) G 3. *bül[ük]* : *ıgd(i)r* kelimesinden sonra gelen üç harfi gerek Ş gerekse K *böl.* . okuyor ve bunu *böl-* fiili olarak anlıyorlar. Bu doğru olamaz. Bence *ıgd(i)r* boy adından sonra gelen bu üç harf bir kişi

adı olacaktır. Bu adı B 4'te $y(a)\gamma(i)m$ *bülük yoq bol[ti]* cümlesindeki kişi adı *Bülük* ile bir ve aynı sayıyorum. *İgdir* boyu lideri *Bülük*'ün Moyun Çor'un başlıca düşmanı olduğu ve onu çok uğraştırdığı anlaşılıyor.

27) G 3. *it yılıqa*: “Köpek yılında”, yani 746'da.

28) G 3-4. *üç q(a)rluq... kirti*: Bu parça Şine-Usu, Kuzey 11'de aynen vardır.

29) G 4. *l(a)\gamma z(i)n yılıqa*: “Domuz yılında”, yani 747'de.

30) G 4. *tur(u)y(i)n*: Ş bu kelimeyi *toryan*, K da *turyan* okuyor. K'ya göre bu kelime El-etmiş Bilge Kağan'ın özel adıdır (s. 95). Bu doğru olamaz. Çünkü bu satırda bu kelimedenden sonra $q(a)ng(i)m$ $q(a)nqa$ *öt(ü)nti* ibaresi gelmektedir. Burada konuşan kişi Moyun Çor olduğuna göre K'ın *Turyan*'i olsa olsa Moyun Çor'un babasının adı olabilirdi. Kaldı ki bu da imkânsızdır. Çünkü bundan sonraki satırda Moyun Çor halkın kendisini kağan seçtiğini şöyle ifade ediyor: $q(a)ra$ $bod(u)n$ $t^1Ur^1n^1$ $q(a)\gamma(a)n$ $(a)t(a)di$. Bence bu kelime bir özel ad veya unvan değil, fakat *tur-* fiilinin $\{-(I)yIn\}$ ekli zarf şeklidir: $tur(u)y(i)n$ “ayağa kalkarak”. Bu zarf-fiil eki için krş. *bulm(a)y(i)n* “bulmayıp, bulmayarak” (Tunyukuk, Batı 2), *bol(u)y(i)n* .. “olarak” (Tunyukuk, Batı 7) vb. (krş. Tekin 1968, ss. 183, 184).

31) G 5. *ötük(e)n*: Ş bu kelimeyi iki kez $\dot{U}t^2\dot{U}kn^2$ (ss. 54, 65), bir kez de $\dot{U}t^2gn^2$ şeklinde veriyor. K'a göre ise kelime $t^2gr^2s^2$, yani *tegires* (veya *tegres*)tir. (s. 88 ve 92). Kitabeyi göremediğimiz için kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, Moyun Çor bundan sonraki 6. satırda “Ötüken ortasında” kağan unvanını aldığını söylediğine göre söz konusu kelimenin *ötük(e)n* olması ihtimali daha kuvvetlidir.

32) G 5. *s(i)zde*: K'da yok.

33) G 5. $(e)b(i)r$ $t[di?]$: Ş $b^2r^2t^2I$ harf dizisini *berti* “verdi” okuyor. K ise aynı diziyi *bert(t)i* okuyup “bozguna uğrattı” diye tercüme ediyor. Kelime *berti* okunacaksa önceki kelimenin $s(i)zke$ olması gerekirdi. Ayrıca bu takdirde *ötük(e)n* $(e)li$ yerine *ötük(e)n* $(e)lin$ beklenirdi. K'ın *bert-* “incitmek” fiiline verdiği anlam da yakıştırmadır. Bence burada iki kelime vardır: $(e)b(i)r$ $t[di]$ “devlet işlerini” çevir, yönet dedi”.

34) G 5. $[\dot{o}z(\dot{u})m(i)n]$: Ş'nün metninde *örg(i)n* “taht”; K'da yok. Bu kelimenin bulunduğu kısmın tahribata uğradığı anlaşılıyor. Keli-

meden sonra $(a)nta \gamma(a)b\gamma u (a)t(a)di$ ibaresi geldiğine göre dört harfli bu kelimenin $\ddot{z}(\ddot{u})m(i)n$ olması ihtimali kuvvetlidir. Ancak, Şine-Uşu kitabesinde buna tekabül eden kısımda $t(a)\gamma (bilge tutuq(u)\gamma \gamma(a)b\gamma u (a)t(a)di$ cümlesi bulunuyor (Kuzey 11-12). Kül Bilge'nin Tay Bilge Tutuk'u ölümünden önce *yabgu* atadığı kesindir. Acaba, bu atamadan memnun olmayan Moyun Çor, babasının ölümünden az önce ona kendisini de *yabgu* mu tayin ettirmiştir? Böyle olması kuvvetle muhtemeldir, çünkü Kül Bilge'nin ölümünden sonra Moyun Çor Uygur tahtı için Tay Bilge Tutuk ile şiddetli bir mücadeleye girmiş, Uygur elinde iç savaş çıkmıştır.

35) G 5. *küsgü yılıqa*: “Sıçan yılında”, yani 748'de.

36) G 5. *sinl(e)gde*: Ş bunu *sin eligde* okuyor ve “sen, ülkende” diye çeviriyor (ss. 91, 92), ki şüphesiz yanlıştır. K kelimeyi *esinligde* okuyor (s. 92) ve “esenlikte” diye anlıyor (s. 94). Bu okuma ve tercüme de doğru değildir. Bence bu kelime “mezarlık” anlamındaki *sinleg*'dir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *sinle* “mezarlık” kelimesi şüphesiz ki daha eski bir *sinleg*'e gider. Kelimenin kökü olan *sin* “mezar” Uygur metinlerinde tesbit edilmiştir ve Gabain'in işaret ettiği gibi Çince'den alınma ödünç sözdür (krş. Çince *ts'in* “kabir, türbe”). Kelimenin DTS ve Clauson'da art ünlü ile *sın* şeklinde okunması yanlıştır. Bilindiği gibi, *sin* kelimesi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde daima *sin* ile yazılmıştır.

37) G 5. *küç q(a)ra bod(u)n*: Bu ibarede *küç* “güç, kuvvet” kelimesinin sıfat olarak kullanılmış olması şartıdır.

38) G 5. *t(e)m(i)ş*: Ş ve K bu kelimeyi *etmiş* okuyorlar ki yanlıştır.

39) G 5. *q(a)ra sub*: “Kara Su”, yani “Kara Irmak” veya “Kara Göl”. Acaba bu Kuzey-Batı Moğolistan'da, Altay bölgesindeki *har us nuur* “Kara Su gölü” ile bir ve aynı olabilir mi?

40) G 6. $(a)s \ddot{ö}ng(\ddot{u})z b(a)\$ q(a)n \text{ı} duq b(a)\$$: İlk iki kelime kitabede bitişik yazılmıştır. Belki de bu yüzden Ş bunu *şöngüz* K da *şüngüz* okumuştur. Ancak bu okuyuşlar kabul edilemez, çünkü ilk harf s^2 değil, s^1 işaretidir. Kelime ön ünlülü olsaydı ilk harfin de s^2 olması gerekirdi. Bence burada iki kelime bulunuyor: $(a)s$ veya $(a)\$$ ve $\ddot{ö}ng(\ddot{u})z$ veya $\ddot{ü}ng(\ddot{u})z$. Ben. $(a)s$ ve $\ddot{ö}ng(\ddot{u})z$ şekillerini tercih ediyorum, çünkü *as*, *ās* “ak, beyaz” demektir (krş. MK *as*, *ās* “kakım, beyaz kürklü ermin”), $\ddot{ö}ng(\ddot{u})z$ de “renk” anlamındaki *öng* kelimesinden $-z$ eki ile

türemiş olabilir (krş. Uyg. *meng* “ben, benek”, *mengiz* “yüz, beniz”). Böylece, $(a)s$ *öng(ü)z* $b(a)ş$ “beyaz renkli zirve” anlamına gelebilir. K’ın bu ibarenin sonundaki $b(a)ş$ kelimesini bundan sonra gelen $q(a)n$ kelimesi ile birleştirmesi de bu bakımdan doğru değildir. Burada Ötüken ortasındaki iki zirveden bahsediliyor. İkinci zirvenin adı $q(a)n$ *ıduq* $b(a)ş$ ’tır ki bu da “Han(ın) Kutsal Tepesi” veya “Kutsal Han Tepesi” diye anlaşılabilir.

41) G 6. $(e)ti(t)d(i)m$: Ş bunu *itidim* okuyor ki yanlıştır.

42) B 1. $t(e)ngride$ *bolm(i)ş* $(e)l-(e)tm(i)ş$ $b(i)lge$ $q(a)γ(a)n$: Kül Bilge Kağan’ın oğlu ve Moğolistan’daki Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı Moyun Çor’un kağanlık unvanı. *Tengride bolmuş* “Tanrıdan olmuş” deymi Göktürk kağanlarının unvanından alınmıştır. *El-etmiş* “halkı düzene sokmuş, devlet kurmuş” deymi de Ongin kitabesinde iki kez geçmektedir: $(e)l(e)tm(i)ş$ $y(a)bγu$, $(e)l-(e)tm(i)ş$ $(a)t(a)m$ (bkz. Clauson 1957, s. 177 ve Tekin 1968, s. 255).

43) B 1. $(e)l-b(i)lge$ $q(a)tun$: Moyun Çor’un eşi Katun’un unvanı. Bu unvan da Göktürk’lerden alınmıştır. Bilindiği gibi, Bilge Kağan’ın annesinin unvanı *il bilge* $q(a)tun$ idi (bkz. Kül Tigin, Kuzey 11, Bilge Kağan, Doğu 10).

44) B 1. $t(e)z$ $b(a)şinta$: Bu ibaredeki *Tez*, Kuzey-Batı Moğolistan’daki *Tes* (Tuvaca *Tes*, Mo. *Tes*) ırmağının orijinal adı olmalıdır. Bu ırmak *Bulnayn Nuruu* sıradağlarının kuzeyinde bulunan *Sangiyn Dalay Nuur* gölünün batısından çıkar ve Tannu-Ola dağlarının güneyindeki *Uvs Nuur* gölüne dökülür.

45) B 1 *örg(i)n*: “Taht, hakan otağı” anlamındaki bu kelime *örgi-* “yükseltmek” fiilinden -n ile türemiş bir isimdir. Fiil Şine-Usu kitabesinde geçer: $(e)l$ *örginin* $(a)nta$ *örg(i)p(e)n*... (bkz. Ramstedt 1913, s. 31 ve 53). Bu fiilin Moğolcası *ergü-*, *örgü-*, *örgin* isminin Moğolcası da *ergüge(n)*, *örgüge(n)*’dir.

46) B 1. $[(a)nta$ $(e)t(i)td(i)m$ *çıt*] $(a)nta$: Ş ve K bu satırda *örg(i)n* ile $(a)nta$ arasındaki boşluğu doldurmuyorlar. Bu boşluk Şine-Usu, Doğu 9’da buraya tekabül eden *örg(i)n* $(a)nta$ $y(a)r(a)t(i)td(i)m$ *çıt* $(a)nta$ *toqıtd(i)m* yardımı ile yukarıdaki şekilde doldurulabilir. Terhin kitabesinde *çıt* için *yaratıt-* kullanıldığına göre *örgin* için *etit-* fiilinin kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz. *Örgin etit-* deymi için krş. Şine-Usu, Doğu 8: *örg(i)n* $(a)nta$ *it(i)td(i)m*.

47) B 1. *b(a)rs yılqa*: “Kaplan yılında”, yani 750’de.

48) B 1. *yıl(a)n yılqa*: “Yılan yılında”, yani 753’te.

49) B 2. *ulu yılıqa*: “Ejderha yılında”, yani 752’de. Çince den Eski Türkçeye geçmiş olan *lu* veya *luu* (<Çince *lung* “ejderha”) kelimesi burada ilk kez öntüreme /u/ ile *ulu* şeklindedir. Kelimenin bu şekli bazı Türk dillerinde bugün de yaşamaktadır: Kırg. *ulū cıl* “ejderha yılı” Tuv. *ulu* “ejderha”, Kzk., Kklp. *uluw* aynı, Sarı Uyg. *ulu, olu, lu* aynı.

50) B 2-3. *örgin bunta... y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(i)td(i)m*: Bu parça *bunta* yerine (*a*)*nta* kelimesi kullanılarak Şine-Usu, Doğu 9-10’da aynen tekrarlanmıştır.

51) B 3. *tulquu*: Ş ve K bunu *tolqu* okuyor ve bu kelimeyi *tol-* “dolmak” fiilinin bir türevi sayıyorlar. Bu doğru olamaz. Bence bu kelime Kırg. *tulqu* “bütün, yekpâre”, Tuv. *dulgu* “yekpâre” kelimeleri ile bir ve aynıdır.

52) B 3. *ig(i)t(t)ük*: Ş bunu yanlış olarak *igitik* okuyor.

53) B 3. (*e*)*l(i)m(i)n törüm(i)n*: Ş bu ibareyi yanlış olarak *elmen törümen* okuyor.

54) B 3. (*e*)*t(i)nt[(i)m]*: Kelime gerek Ş gerekse K tarafından hazırlanmış kopyalarda *t²n²t²I* şeklindedir ve müelliflerce *etinti* okunmuştur. Ne var ki bu doğru olamaz. Metin 1. kişi ağzından olduğuna göre bunun (*e*)*t(i)nt(i)m* olması gerekir.

55) B 4. *tört bul(u)ngd(a)qı bod(u)n*: Son kelime Ş metninde *bod(u)nı*’dır. Ancak bu doğru olamaz. Ş, büyük bir ihtimalle, bunu izleyen *s²* harfini, yani (*i*)*ş* kelimesini, *i* sanmıştır.

56) B 4. (*i*)*ş küç b(e)rür*: İlk kelime için yuk. bkz. K’da *bod(u)n* ile *küç* kelimeleri arasında sadece üstüste iki nokta vardır. Büyük bir ihtimalle K *s²* işaretini ayırma işareti sanmıştır. Çünkü Orhon Türkçesinde *küç ber-* diye bir deyim yoktur; yaygın olan deyim *iş küç ber-* deyimidir. Ş son kelimeyi *ebirür* okuyor. *Küç ebir-* diye bir deyim şimdiye kadar hiçbir metinde rastlanmamıştır.

57) B 4. *y(a)γ(i)m bülük*: Bu ibare gerek Ş gerekse K tarafından yanlış anlaşılmıştır. İğdir boyundan (veya o boyun lideri) Bülük, Moyun Çor’un başlıca düşmanlarından biriydi. G 3’te sözü edilen *İgd(i)r Bül[ük]* aynı kişidir (bkz. not 26)

harfi aslında *m* olmalıdır (Ş'de doğru olarak *m*'dir). Böylece, daha önceki $y^2 r^2$ ile beraber $y(e)r(i)m(i)n$ doğrudur. Ayrıca *köç-ür* değil, *köç-er*.

63) B 5. $y(a)yl(a)\gamma(i)m$: Ş'nün *yaylıyım* okuyuşu yanlışdır.

64) B 5. $q(a)nyuy küün(ü)y b^2z\dots$: Ş metninde ilk kelime *qnç-Uy*'dur. Ş bunu *qnçuy* okuyor ki yanlışdır (s. 70). Kelime ancak $q(a)nçuy$ okunabilir. K'da bu ibare yerine $qon(a)r köç(ü)r b(e)n$ varsa da (s. 90) bu imkânsızdır. Çünkü Moyun Çor burada "yayla"sının doğu sınırlarını (*öngdüni* "doğusu") belirliyor. Bu sebeple *öngd(ü)ni* kelimesini takip eden bu harf dizileri coğrafi adlar olmalıdır. Ş'nün *qnçUy* harf dizisinde *nç* sandığı harf gerçekte *ny* olabilir (bu iki harf birbirine çok benzer). Bu doğruysa, $q(a)nyuy$ kelimesi bugünkü *Hanuy* ırmağının adı ile birleştirilebilir. Hanuy ırmağı Ötüken'in doğusundadır. *Küün(ü)y* de bugünkü *Huni* (Mo. *Hünüy*, genitifi *Hüniyn*) ırmağı ile bir ve aynı olabilir.

65) B 5. $iç-(i)l\gamma(a)m$: K'da $çl^1\gamma m$; K bunu *çalıyım* okuyor ve yanlış tercüme ediyor. Ş *iç alıyım* okuyor ve yanlış çeviriyor. Bence ibare $iç-(i)l\gamma(a)m$ okunmalı ve "iç otlaklarım, has vadilerim" diye anlaşılmalıdır.

66) B 5. $y(i)ri$: Ş'de y^2s^1I . Ş bunu *yışı* okuyor ve önceki *ötük(e)n* kelimesine bağlıyor. Kelime K'da y^2r^2I 'dir. K bunu *yeri* okuyor ve önceki *ötük(e)n* kelimesi ile birlikte "Ötüken yeri" olarak anlıyor. Bence $iç-(i)l\gamma(a)m$ *ötük(e)n* başlıbaşına bir cümledir. Söz konusu kelime ise "kuzey" anlamındaki *ir* kelimesinin *y*'li şeklidir. Böylece $y(i)ri$ kelimesi "kuzeyi, kuzey tarafı" anlamındadır. Çünkü bundan sonra "iç-ılça"nın $b(i)rig(e)rü$ "güney", $k(i)d(i)n$ "batı" ve $(i)lig(e)rü$ "doğu" sınırları belirtilmektedir.

67) B 5. $on\gamma t(a)r q(a)n süy$: Ş bu ibareyi "Onı Tarkan"ın ordusu" diye çeviriyor (s. 70). K'nın metninde ikinci kelime $t^1l\dots$ 'dir. K bunu *atla[ndı]* ve son kelimeyi de *sü iy* okuyor (s. 90) ve "Ötüken yerinden Onı benim isteğim üzerine yola çıktı. Ordu ile takip et, halkı topla!" diye çeviriyor (s. 92). Bence bu okuma ve tercüme doğru değildir. Çünkü Moyun Çor burada kendi iç ılça'sının sınırlarından söz ediyor. Bu sebeple burada bir yer adı karşısındayız demektir: *Onı t(a)r q(a)n süy*. Sonucu kelime belki de Moğolcada "gelin'in ailesine verilen hediye" (bu bir arazi de olabilir) anlamındaki *süy* ile bir ve aynıdır.

68) B 5. $y(a)\gamma(i)$ *bod(u)nqı* : K'da $y^1\gamma b^1 U d^1 n$. . K bunu *yıy bodun* okuyor (s. 90) ve "halkı topla!" diye anlıyor (s. 92). Bence $y(a)\gamma(i)$ *bod(u)nqı* "düşman(ım olan) halkınki" doğrudur.

69) B 5. $q(a)\gamma(a)n\gamma i$: K okuyamıyor. *bod(u)nqı*'dan sonra $q(a)\gamma(a)n\gamma i$ şaşırtıcıdır. Acaba Ş -*qı* ekindeki *q* harfini γ mı sanmıştır? Bununla beraber, -*qı*/-*ki* ekinin - γi /-*gi* şekli de vardır.

70) B 5. *költ[i]* : K'a göre $y^2 \ddot{U}^2 t^2 = y\ddot{o}l\ddot{e}t$. K bunu "savun, koru!" anlamında bir emir sayıyor (s. 92). Doğru değildir. Yukarıda da işaret ettiğim gibi bu kelimenin de coğrafi bir ad (dağ, göl veya ırmak) olması gerekir.

71) B 6. $(a)l\ddot{m}(i)\ddot{s}$: K bunu *alutmuş* okuyor ve yanlış tercüme ediyor.

72) B 6. *toq(u)z bolm(i)s* : K bu ibareyi, önceki *ul(u)\gamma buyruq* ile birlikte, "bütün ulu buyrukları dokuz imiş" diye anlıyor (s. 93). Bence bu doğru değildir. Burada önce unvan, sonra da bu unvanı taşıyan veya makamı işgal eden kişiler (kumandanlar) birer birer anılmaktadır. Bu sebeple ben *Toq(u)z Bolm(i)s*'ı kişi adı sayıyorum.

73) B 6. *ongı* : K'da $b(i)lge t(a)y s(e)ngün$ 'den sonra *tutuq*, Ş'de ise *ongı* vardır. Bunlardan *tutuq* dört harfli *ongı* ise üç harflidir. Kitabeyi göremediğimiz için kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak kendi metnindeki *tutuq* unvanını *bilge tay sengün* ile birleştiren K bundan sonra $b(e)\ddot{s}$ *yüz b(a)sı* ile birlikte bütün ibareyi "Bilge Tay-sengün-tutuk, beşyüzbaşı" diye çeviriyor (s. 93) ki doğru olmasa gerekir. Çünkü Tay-sengün "Büyük general" ve "Tutuk" gibi yüksek unvanlar taşıyan bir kumandanın beş yüz kişilik bir kuvvetin başı olması düşünülemez! Ş'nün *ongı*'sından sonra $b(e)\ddot{s}$ *yüz b(a)sı kül(üg ongı* ibaresi geldiğine göre bu okuyuş daha doğru görünüyor. *Ongı* küçük bir askerî rütbe olmalıdır.

74) B 7. *ısb(a)ras* : K'da *ısb(a)rış* (s. 91). Unvan *ısb(a)ra* olduğuna göre bunun çokluk şekli (Soğdca?) *ısb(a)ras* olmalıdır. Kelime Şine-Usu Güney 2'de *ısb(a)r(a)s* şeklinde ünlüszüzdür: *ısb(a)r(a)s t(a)r q(a)t* "İşbaralar ve Tarkanlar".

75) B 7. *ısb(a)ra s(e)ngün y(a)\gamma l(a)q(a)r* : 5, 000 kişilik bir kuvvetin başı olan bu kumandan belki de anısına Suci kitabesinin dikildiği Kırgız asıllı $y(a)\gamma l(a)q(a)r q(a)n (a)ta$ ile bir ve aynı şahıstır (bkz. Ramstedt 1913, ss. 4-9).

76) B 8. *tuyq(u)n*: Bu kelimeyi Ş *tuyquun*, K da *toyqan* okuyor. Kişi adı olduğundan ben bunu *tuyq(u)n* okuyor ve Kırg. *tuyγun* “bir tür ak doğan” ile birleştirmek istiyorum. Kırgızca *tuyγun* gençlere ve kahramanlara lâkap olarak da kullanılır.

77) B 9. *(a)t(a)şuq*: “Babacık” anlamındaki bu kelime büyük bir ihtimalle bir *binga*'ya kumanda eden $Q(a)\gamma(a)s'$ 'in lâkabıdır.

78) K 1. *t(i)k(i)m t(e)g (e)l(i)g tutdı (e)birti*: Ş'de ilk kelime t^2mr^2 , yani *t(e)m(i)r'*dir. K'a göre ise bu kelime t^2km' dir. K bunu *tekim* okuyor ve “çok” diye çeviriyor. Ancak “çok” anlamındaki kelime *tekim* değil, *telim*'dir! K'ın okuyuşu doğruysa kelime *t(i)k(i)m* “dikim, dikiş” olabilir ve hemen sonra gelen *t(e)g* gibi kelimesi ile birlikte anlamlı olur. K bu *t(e)g* kelimesini sonraki l^2g ile birlikte *teglig* okuyor “sürüden ayrılmış, sapıtılmış (*harf. kör*)” diye çeviriyor (s. 93). Bu okuma ve tercüme bence yanlıştır. Dördüncü kelime Ş'de $t^1Ut^1n^1 = tutun'$ dur. Ş son kelimeyi de *birti* okuyor. Ancak *tut(u)n birti* veya *tut(a)n birti* gibi şekiller Türkçe için şaşırıktır. Acaba ibare *tuta birti* midir? Ben K'ın metnini doğru kabul ediyor ve son kelimeyi (K'da $b^2s^2 = beş$) Ş'den farklı olarak *(e)birti* “çevirdi, yönetti” okuyorum. G 5'teki *(e) b (i)r* aynı fiilin emir şekli olmalıdır: *ötük(e)n (e)li s(i)zde, (e)b(i)r ti[di]* “Ötüken ile sizde; yönetin! dedi”.

79) K 1. *(a)q(i)ñçu*: Bu kelimeyi Ş *qunçu*, K da *qançu* okuyor. *aqınçu* kelimesi MK'da vardır ve “geceleyn düşmanı basan asker” anlamındadır (I, 134).

80) K 1. *q(a)n (a)ruq oγ(u)z bod(u)n (a)ltı*: Ş'de ikinci kelime r^1d^1I . Ş bunu *ardı* okuyor ve *q(a)n* kelimesi ile birlikte “Han yoruldu” diye tercüme ediyor. Ayrıca, Ş'de *bod(u)n* yerine *[çig]şi* kelimesi vardır. K metni yukarıdaki gibi vermekte ve böyle okumakta ise de *(a)ltı* “aldı, zaptetti” kelimesini “6” anlıyor ve sonraki *yüz s(e)ngüt* ibaresi ile birlikte “altı yüz general” diye çeviriyor (s. 93). “Yorgun Oğuzlar”ın 600 generalleri bulunması ve bunların Moyun Çor tarafından tutsak alınması bana abartmalı ve gerçeğe aykırı gibi geliyor. Bence burada iki cümle vardır: birincisi *(a)ltı* ile, ikincisi de *q(a)zγ(a)ntı* ile sona ermektedir.

81) K 1. *s(e)ngüt*: Ş bu kelimeyi yanlış olarak *söngüt* okuyor ve bunu yine yanlış olarak bir kavim adı sanıyor. Oysa kelime *s(e)ngün*'ün *-t* eki ile yapılmış çokluk şeklidir.

82) K 2. *tongra (e)de*: Gerek Ş gerekse K bu iki kelimeyi *tongrada* okuyor ve bir kelime sayıyorlar. Oysa kelime d^2 ilelidir! *Tongra* Uygurların ünlü boylarından biridir. *Ede* Çin kaynaklarında *A-tie* şeklinde kaydedilmiş olan boy olabilir.

83) K 2. *t(i)g(i)t(i)m(i)n*: Ş bunu *tegit men* okuyor ve yanlış anlıyor.

84) K 2. *q(a)n(i)ma*: K bunu *qanım a* okuyor ve “ey Han’ım!” diye tercüme ediyor. Oysa bu kelime *q(a)n(i)m* kelimesinin datif halidir.

85) K 2. *turγ(a)q*: Bu kelime Kutadgu Bilig’de iki yerde geçmektedir (608 ve 2536) ve “nöbetçi, muhafız” anlamındadır. Burada ise daha çok “nöbetçi/muhafız karakolu” anlamındadır.

86) K 2. *tur(ut)dı*: Ş ve K *turdı* okuyorlar. Bu doğru olamaz, çünkü burada ettirgen fiile ihtiyaç vardır. Bu ise ancak *tur(u)t-* “diktirmek, inşa ettirmek” olabilir. Kelime içindeki /td/ ünsüz çiftinin tek bir harf ile (*t* veya *d*) yazılması mümkündür ve birçok örnek gösterilebilir: (*e*)*t(i)d(i)m* (G 6), *y(a)r(a)t(ut)d(i)m* (B 2), vb. gibi.

87) K 2. *bıla*: Bu kelime *buyla* unvanının değişik bir söylenişi olmalıdır.

88) K 3. *b(i)lge t(a)rduş ul(u)γ b(i)lge y(a)bγu*: Moyun Çor’un Tarduş’lar üzerine *yabgu* atanan oğlunun unvanı. K’in metninde *t(a)rduş* yerine *t(a)rqa(a)n*, *ul(u)γ* yerine de *qull(u)γ* vardır!

89) K 3. *qull(u)γı*: K’in metninde $t^1l^1γ$; K bunu *atlıγ* okuyor ve “ünlü, namdar” diye çeviriyor. (ss. 91 ve 93).

90) K 3. *(i)s(i)g y(e)r (?)*: Ş’nün metninde ayırma işaretinden sonra sadece $s^2g y^2$ harf dizisi vardır. K’in metninde ise y^2 harfinden sonra r^2 görülüyor. K bunu önceki kelimeye (*qulluγı* kelimesine) ait olduğunu sandığım *I* harfi ile birlikte *isig yer* okuyor ve “sıcak yer” diye tercüme ediyor. Bu mümkündür, ancak ibare *(a)tl(i)γı (i)s(i)g y(e)r (a)tl(i)γı* şeklinde olursa doğrudur.

91) K 3. *qull(u)γı*: K’da $t^1l^1γI$, yani *atlıγı*: *isig yer atlıγı* (s. 91). K bunu “çöllü yüksek şahsiyetler” veya “İsig Yer’li yüksek şahsiyetler” diye çeviriyor (s. 93).

92) K 3. *buyruqı*: K’da bunun yerine $b^1y^1r^1IquUb^1Ud^1n^1I$ (s. 89). K bunu *bayarqu bodum* okuyor (s. 91). Kitabeyi görmeden kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Ş’nün metni daha tutarlı ve anlamlı

görünüyor. Çünkü burada da, bundan önceki satırda olduğu gibi, yüksek unvanlı şahsiyetler *qutluγ-ı*, *buyruq-ı* tarzında bir bir sayılmaktadır: *buyruqı (a)z s(i)pa t(a)y s(e)ngün*.

93) K 3. *(a)z s(i)pa t(a)y s(e)ngün*: Ş bu ibareyi *az aş aşıpa tay sengün* okuyor (s. 76). K'da, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *(a)z* kelimesinden önce *bod(u)m* vardır. K ibareyi *az aşpa tay sengün* okuyor ve “Az’lardan Aşıpa Tay-Sengün” diye tercüme ediyor (s. 93). *Aşıpa* gibi bir kişi adı Türkçe olabilir mi? /şp/ ünsüz grubu Eski Türkçenin fonolojik yapısına aykırıdır. Bence *(a)z* boy adından sonraki kelime kişi adı (krş. *igdir bülük*), *s(i)pa* olabilir. MK'da “bir yaşında tay” anlamına bir *sıp* kelimesi vardır. Bunun *-a* ile genişletilmiş şeklinden başka bir şey olmayan *sıpa* “bir yaşında eşek yavrusu” Türkçede ve Azeride yaşamaktadır.

94) K 3. *tongra (e)de*: Ş ve K'da *tongrada* (bkz. not 82).

95) K 3. *...-ıq baş q(a)y (a)b(a) baş*: Ş bu ibareyi *aq baş aqı ay babaş* okuyor ki doğru sayılamaz. K'da *...-ıq* yoktur. Geri kalan harf dizisini K *baş qaybaş* okuyor ve önceki *tongrada* kelimesi ile birlikte “Tongra boyundan Baş Qaybaş” diye tercüme ediyor (s. 93). Bence bu harf dizisindeki adlar kişi adı değil, boy adlarıdır. İlk baş ideogramından sonraki iki harf *q(a)y* okunabilir. *Qay* ünlü bir Türk boyunun adıdır (bkz. MK.) Bundan sonraki *b¹baş* dizisini de pekâlâ *(a)b(a)-baş* okuyabiliriz. Buradaki *aba* kelimesi MK'daki Oğuz boyu *Ava/Yava/Yawa/Iva/Yıva* ile birleştirilebilir.

96) K 4. *b(i)lge töl(i)s ul(u)γ b(i)lge ç(a)d*: Moyun Çor'un Tölis'ler üzerine *çad (şad)* atanan öbür oğlunun unvanı. K'da yok.

97) K 4. *qut(lu)γı: qutl(u)γı ud(u)rγ(a)n*: K'da *qutl(u)γı* kelimeleri yok; ikinci *qutluγı* kelimesinden önce de *bod(u)nqa* var. Son kelimeyi Ş *udarγan*, K da *Odurγan* okuyor. Kelime türlü şekillerde okunabilir. Kişi adı olduğu kesindir. Kül Tigin kitabesinin kuzey yüzündeki *Ud(a)r S(e)ngün* adı ile karşılaştırılabilir (KT, Kuzey 12).

98) K 4. *buyruqı ç(a)b(i)ş s(e)ngün*: İlk kelime K'da yok. Ş ilk kelimeyi *buyuruqı*, son iki kelimeyi de *iç baş sengün* okuyor ki yanlıştır. *Çabış* kelimesi “ordu kumandanı, kağan'ın başkumandanı” anlamı ile Tunyukuk kitabesinde geçer: *b(i)lg(e)s(i) ç(a)b(i)ş b(e)n ök (e)rt(i)m* T I, Batı 7). Burada ise *çabış* kişi adı olarak geçmektedir.

99) K 4. *(a)q baş q(a)y (a)b(a) b(a)sm(i)l*: Ş ibareyi *aq baş aqı ay babaş* okuyor. (s. 77). K'da ilk iki kelime yok. Geri kalan harf dizisi

ise $qy^1r^1Ab^1s^1ms^1$ dir. K bunu *qayra basmış* okuyor (s. 91) ve daha önceki *toq(u)z b(a)y(i)rquu* (K *toquz bayarqu* okuyor) ile birlikte “Dokuz-Bayarku tabi kılmış” diye çeviriyor (s. 93). Son kelime her iki müellife göre $b^1s^1ms^1$ tır. Ben son harfin aslında l^2 olduğunu sanıyorum (runik s^1 ile l^2 birbirine çok benzer). Böylece bu *basmil* okunabilir ve *Basmil* kavim adı ile birleştirilebilir.

100) K 5. $b(i)t(i)gme$: K’da bunun yerine $ntAt^2 g^2d^2I$ harf dizisi var. K bunu *antz tegdi* okuyor. Böyle bir ibare burada yersiz görünüyor, çünkü bunu *bunu y(a)r(a)t(i)γma* “bunu yapan” izlemektedir. Bence $b(i)t(i)gme$ doğrudur, hattâ önüne *bunu* kelimesi ilave edilebilir: ... *bunu] b(i)t(i)gme bunu y(a)r((a)t(i)γma*.

101) K. 5. $y(a)γma (a)lum-çisi$ (?): Ş ayrı bir kelime gibi yazılmış olan *çisi*’nin *çigsi* (yani *çigşi*) yerine bir yazı yanlış olduğunu sanıyor (s. 78). K ibareyi *yaγma lum çisi* okuyor (s. 91) ve “Yağma ve (A)lum-çisi’ye karşı” diye tercüme ediyor (s. 93). Bununla birlikte K bu ibare konusunda kararsızdır. *Lum* ve *Çisi*’nin iki ayrı ad olabileceğini düşündüğü gibi ibarenin “Yağma halkından Alumçı” diye anlaşılabilceğininde ileri sürüyor. Bence bu ibarede *alımçı* “alımcı, vergi tahsildarı, devlet alacaklarını tahsil ile görevli resmî şahıs” kelimesinin (bkz. Clauson, s. 146) *m*’den önceki ünlüsü yuvarlaklaşmış değişik bir söyleniş ile karşı karşıya olabiliriz: *yaγma alumçisi* “Yağma halkının borçlarını, vergilerini tahsil ile görevli şahıs”. Erken bir ünlü yuvarlaklaşması şaşırtıcı olmakla birlikte imkânsız değildir.

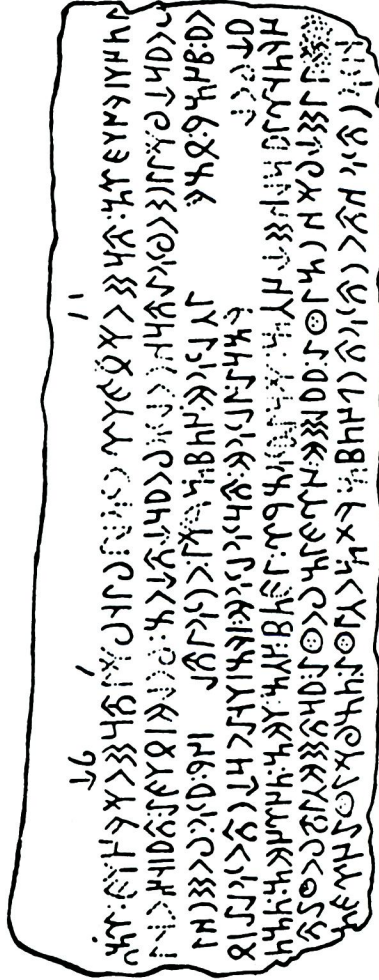
102) K 5. $(e)ki yur t(e)di$: Ş bu ibareyi *eki yor tidi*, K ise *eki yorıtdı* okuyor. K’in okuyuşu kabul edilemez, çünkü son kelime t^2 ve d^2 ile. Her iki müellif burada *yori-* fiilinin bulunduğunu sanıyor ki bu fiil burada tamamiyle yersizdir. Çünkü burada kitabede anılan boy adlarının okunup yazdırılmasından söz ediliyor. Bence ikinci kelime *yur* okunmalı ve “kayın birader” anlamındaki Eski Türkçe *yurç* ile birleştirilmelidir. *Yurç* kelimesi Kül Tigin kitabesinde geçer: *ong tutuq yurçin...* “Ong Tutuk’un kayın biraderini. . .” (KT, Doğu 32). *Yurç* kelimesindeki $-ç$ küçültme eki olabilir. (krş. *ataç < ata-ç*). Bu kelimenin modern Türk dillerindeki türlü şekilleri için bkz. Clauson 1972, s. 958.

103) K 5. $ur(u)şu$ veya $urşu$: Ş ve K bu kelimeyi bir kişi adının parçası sayıyorlar. Ş bunu önceki K da sonraki isme bağlıyor. Bence bu kelime burada “ve” anlamında bağlayıcı olarak kullanılmıştır: *uruş-u* veya ünlü düşmesi ile *urş-u*. Her iki ismin *Qutluç* ile başlaması

Handwritten text in a rectangular frame, oriented vertically. The text is written in a cursive script, likely a form of Arabic or Persian, and is arranged in approximately 12 columns. The characters are densely packed and show signs of being a transcription or a specific dialectal form.

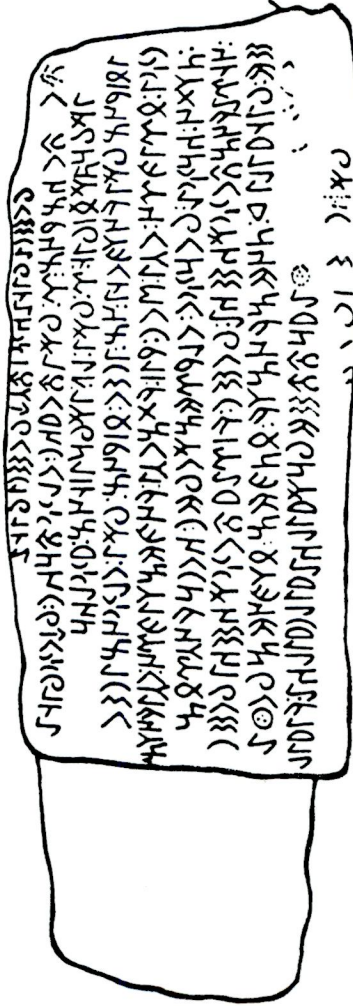
II a

Taryat kitabesinin Batı yüzü
(Üst parça)

I 9

Taryat kitabesinin Batı yüzü
(Orta parça)

I. 6.

Taryat kitabesinin Battı yüzü
(Alt parça)

Talât Tekin

(Энэ барагцаалбаас айролцоогоор 77 үеэс бэлэглээ.) (21)

>D:J°r'4>>>4EhY>>4>:r>>r4>D J4rD r>>Y>>D)rcJ&
r'xhJrcJr):r'xh4>Dr4

(Энэ айролцоогийг 52 үеэс бэлэглээ.) (22)

Eh4D J'x>>rc&Y>>H4 J'xYEH4i>>Y>>H J'4H:>>hYr
YEH4YHh-D3h9 J°JH)>>D B'YHhrcJrc>>A H J'x4
J4r>>

(Энэ барагцаалбаас 75 үеэс бэлэглээ.) (23)

)>>D B'YHh: rM>D J°.....)H>>4&H>>D J°
r)D J°>>hYEL J°>>rc
>>r4>D J'4 J'rD >>J: rM>D)H4EHhI>>4>H&.....(24)

>>

IY тал

(116 см зайнд айролцоогоор 68 үеэс бэлэглээ) r'h44... (25)

(50 см-т 30 орчим үеэс бэлэглээ.):>>>r4>D J'4 J'rD h4r
J°)r)H>>>3Y J°>>X I I M I

(79 см-т барагцаалбаас 48 үеэс бэлэглээ.) :>>>>>(26)

J'4 J'rD >>rc rH&..... r'hY4YD J'Y I r4 J°

(*Qutluğ Bilge Sengün, Qutluğ Tarqan Sengün*) bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak böyle bir bağlayıcının şimdiye kadar hiçbir yerde tesbit edilmemiş olduğunu da hatırlatmak isterim. Benzer yapıda sözler için krş. MK *qarşı, qarşu* (<*qarış-* “karşılaşmak, karşı gelmek, karşı çıkmak”), CC *körşü* “yakın, komşu” <*körüş-*, vb.

104) *ol (e)ki yur*: Bence cümle bu ibare ile bitmektedir. K son kelimeyi yine /o/ ile *yor* okuyor ve bunu *yori-* fiilinden emir sayıyor. Fiil iki heceli olduğundan bu görüş kabul edilemez.

105) K 6. *y(a)rluq(a)dı*: Bu kelimedeki yuvarlak /u/ ünlüsü şaşırtıcıdır. Acaba Ş ve K runik *ıq* harfini *oq/uq* işareti mi sandılar? K’ın runik harfli metninde kelime *oq/uq* harfi ile olduğu halde K bunu *yarlıqadı* okuyor (s. 91).

106) K 6. *b(i)lige*: *Bilge* kelimesi bu satırda iki kez böyle yazılmıştır. /lg/ ünsüz takımı arasında ünlü türemesi için krş. *(i)lig(e)rü* (B 5). Hiç değilse bu kitabeyi yazanların diyalektinde /lg/ ünsüz takımı arasına ünlü sokma eğilimi bulunduğu anlaşılıyor. Aynı eğilimin /lq/ ünsüz takımı bulunan kelimelerde de müşahade olunduğu söylenebilir: *yılqa* yerine *yılıqa* (6 kez; bkz. D 9, G 1, 2, 3, 5, B 2).

107) K 6. *uz(a)l*: Ş bunu *uzul*, K da *ozul* okuyor. Ben, *uzal-* “uzun sürmek” fiilini göz önünde bulundurarak ve böyle emir şeklinin kişi adı için uygun olacağını düşünerek *uzal* okuyorum.

108) K 6. *(e)rk(i)n*: Bu kelime Kül Tigin, Bilge Kagan ve Küli Çor kitabelerinde geçen *irk(i)n* unvanının değişik bir şekli olmalıdır. (krş. Clauson, s. 225). Bundan önceki *öng* kelimesini bu unvanın bir parçası olabilir: *öng (e)rk(i)n*, yani “Ön Erkin”.

SÖZLÜK

- aba* bir boy adı (K 4)
aba-baş bir boy adı (K 3)
al- almak, zaptetmek
a.-yıl (D 6)
a.-tı (K 1)
alp kişi adı
aqınçu a. bilge şigşi (K 1)
altmış 60 (B 6)
altun altın (Altay dağlarının adı)
a. yiş (B 5)
alımçi alımcı, devlet alacaklarını tahsil eden görevli (?)
a.-si (K 5)
am onu (D 6)
anta orada, o zaman; ondan (D 4, 5, 7, 8; G 1, 3, 4, 5)
a. kisre (G 2, 3, 5)
apa ata, ced, ecdat (G 4)
a.-m (D 3)
eçü a. (D 3, G 4)
aqınçu akıncı, baskıncı (unvan)
a. alp bilge şigşi (K 1)
ara arasında
ekin a. (D 3, B 4)
artat- bozmak, bozguna uğratmak
a.-dım (D 5)
aruq yorgun, bitkin, bitap
a. oγuz bodun (K 1)
as-öngüz Ötüken'de bir zirve
a. baş (B 2, G 6)
asra aşağıda (D 4, B 3)
aş- aşmak
a.-mış (D 7)
at ad, unvan
a.-ı (G 4)
a.-ıγ (B 1, 1)
a.-ın (K 5)
a.-ımın (D 4)
ata- unvan vermek
a.-dı (G 5, 6, 6, 6)
ataçuq babacık (lâkap)
- qayas a.* (B 9, K 2)
atan- unvan verilmek, unvan almak
a.-ıp (G 6, 6, B 1)
a.-ım (D 5)
atlıγ atlı, süvari
a.-ı (K 2)
a.-ın (D 2, 6)
ay ay
a. turşuqdağı (B 3)
beşinç a. (G 2)
yetiñç a. (D 7)
az Az kavmi
a. sıpa tay sengün (K 3)
yeti yegirmi a. (K 2)
baγa bir unvan
bıla b. tarqan (K 2)
ınançu b. tarqan (B 6)
bar var (G 5)
bar- varmak, gitmek, geçmek
b.-mış (D 2, 2, 4)
qaza b.- (D 2)
tüke (tükep?) b.- (D 2)
bars Kaplan (yıl adı)
b. yılqa (B 1)
baş zirve, doruk; baş, lider; ırmak başı
as-öngüz b. (B 2, G 6)
qan ıduq b. (B 2, G 6)
b.-ı (B 6, 6, 7, 7, 7, 8; G 2; K 2, 6)
b.-ınta (B 1)
beş yüz b.- (B 6, 6)
bıng b.-ı (B 7, 7)
iş buyruq b.-ı (B 6)
turyaq b.-ı (K 2)
yüz b.-ı (B 7)
bayırqu ünlü Uygur boyu Bayırku
b. tarduş (K 6)
toquz b. (K 4)
beg bey (G 3)
b.-ler (B 7, 7)
begzeker kişi adı (?)
b. şigşi bıla baγa tarqan (K 2)

belgü damga, nişan

b.-min (B 2)

bitig b. (B 2)

ben ben (G 3, B 4)

gonar köçer b. (B 4)

bersil bir boy adı (D 2)

ber- vermek

b.-ür (B 4)

iş küç b.- (B 4)

beş beş

b. bing (B 7)

b. yüz (B 6, 6)

beşinç beşinci

b. ay (G 2)

bıla Buyla (unvan)

b. bağa tarqan (K 2)

bing 1000 (B 2, G 4)

b. başı (G 7, 7)

beş b. er başı (G 7)

binga 1000 kişilik birlik, müfreze; bu birliğin başı, kumandanı (D 6; B 9, 9; K 2)

sengüt b. (K 2)

tuyqun uluğ tarqan buquğ b. (B 8)

biçin Maymun (yıl adı)

b. yılıqa (G 1)

bilge unvan

b. qağan (B 1, G 6)

b. qanım (B 6)

b. tarduğ uluğ b. yabıu (K 3)

b. tölis uluğ bilge çad (K 4)

b. qutluğ tarqan (K 5)

b. tay sengün (B 6)

aqınçu alp b. çigşi (K 1)

qutluğ b. sengün (K 5)

bilige aynı unvanın değişik bir şekli

b. tarqan qutluğ (K 6)

b. sengün uzal öng erkin (K 6)

biti- yazmak

b.-dükde (K 2)

b.-gme (K 5)

bitig yazı, kitabe

b.-imin (B 2)

b. belgü (B 2)

bir bir

b. tümen (K 1)

birigerü güney

b. uçı (B 5)

bodun boylar, halk; maiyet (?)

bir tümen b. (K 1)

bunça b. (K 3, 4)

oğuz b. (K 1)

qara b. (G 4, 5, 5)

-daqı b. (B 3, 3, 4)

b.-ı (D 2, B 6, 8, 9, K 2, 3, 3, 4, 4)

b.-qa (D 7)

b.-qı (B 5)

b.-urğ (D 8, K 5)

bol- olmak

b.-mış (B 1, 6, 6; G 6)

b.-tı (D 8, 9), *b.-tı* (B 4)

qan b.- (D 9)

tengride b.- (B 1, 6; G 6)

yoq b.- (D 8, B 4)

bu bu, bunu

b. bitidükde (K 2)

bulğa- karıştırmak, karışıklık çıkarmak

b.-dim (D 5)

buluğ köşe, bucak, yön, cihet

b.-daqı (B 4)

bumun ilk Göktürk kağanı T'u-men

b. qağan (D 1)

bunça bunca, bu kadar

b. bodun (K 3, 4, 5)

bunı bunu

b. bitigme (K 5)

bunta burada (G 6; B 2, 2, 2)

buquğ bir unvan

tuyqun uluğ tarqan b. binga (B 8)

burıu ırmak adı (B 4)

buyruq kumandan (unvan) (K 2)

iç b. başı (B 6)

toquz b. (G 4)

uluğ b. (B 6)

b.-ı (K 3, 4)

bülük kişi adı

yaçım b. (B 4)

igdir bül[ük] (G 3)

çabış kişi adı

ç. sengün (K 4)

- şad şad* (unvan)
bilge tölis uluḡ bilge ḡ. (K 4)
ḡ. bodunı (K 4)
şit şit, ordugâh etrafına çekilen dikenli(?)
şit (B 2)
ḡ. toqtı- (B 2)
şigşi bir unvan (<Çince *ts'yek syi*)
aqınçu alp bilge ḡ. (K 1)
bezeker ḡ. *bıla baḡa tarqan* (K 2)
qultuḡ ḡ. (K 1)
ebdi bir boy adı (D 2)
ebir- (devlet işlerini) çevirmek, (devleti) yönetmek?
e. ti [di?] (G 5)
e.-ti (K 1)
eḡü ata, ced, ecdat (G 4)
e.-m (D 3)
e. aḡa (D 3)
ede bir boy adı (K 2, 3)
eki iki (D 2; K 5, 5; B 1)
e. yıl (B 1)
e. yüz (D 1)
e.-n ara (D e, B 4)
el yurt, ülke, memleket, devlet
e.-i (D e, 3; G 5)
e.-ig (K 1)
e.-imin (B e)
e.-in (D 5)
ötügen e.-i (D 3, G 5)
tegres e.-i (D 3)
tegres e.-i (D 3)
tünük e.-i (D 5)
e. törü (B 3)
el-bilge unvan (Moyun Çor'un eşinin)
e. qatun (G 6, B 1)
el-etmiş unvan (Moyun Çor'un)
tengide bolmuş e. bilge qaḡan (G 6, B 1)
tengride bolmuş e. bilge qanıḡ (B 6)
er er, asker
beş bing e. (B 7)
toquz yüz e. (B 8)
er- olmak (cevher fiili)
e.-miş (G 5)
eren erler, askerler, yiğitler
külüḡ e. (B 7, 7)
- erkin* unvan
uzal öng e. (K 6)
et- düzenlemek, tanzim etmek, yapmak
el e. (G 6, B 1, 6)
etin- edinmek
e.-tim (B 3)
el törü e.- (B 3)
etir- yaptırmak, yaptırtmak
e.-dim (G 6)
ıduḡ kutsal, mukaddes (zirve adında)
qan ı. baş (B 2, G 6)
ıḡa vadi, ırmak kıyısı, ırmak
ı.-m (B 4, 5)
ı. tarıḡlaḡ (B 4)
iş ı. (B 5)
mançu bir unvan
ı. baḡa tarqan (B 6)
öz ı. (B 6)
yüz başı uluḡ öz ı. (B 6)
ıḡbara bir unvan (<Sansk. *īśvara* "bey, prens")
ı. sengün yaḡlaḡar (B 27)
ıḡbaras Işbara unvanının çokluk şekli
tarduş ı. (B 7)
ıt Köpek (yıl adı)
ı. yılıḡa (G 3)
iç iç; has, kaḡana mahsus
ı. buyruḡ başı (B 6)
ı. ıḡam (B 5)
içger- kendisine tabi kılmak
ı.-ip (G 3)
ı.-tim (D 8)
içreki has, hakana ait
ı. bodunı (B 6)
igdir Oğuzların İğdir boyu
ı. bül[ük] (G 3)
iḡil- beslemek, doyurmak
ı.-tük için (B 3)
iligerü ileri, doğu
ı. uçı (B 5)
ir- takip etmek, ardına düşmek (?)
ı.-tim (D 7)
işig (?) kişi adı (?)
qultuḡı ı. (K 3)
iş iş, hizmet

- i. küç ber-* (B 4)
kel- gelmek
k.-ti (G 2)
kidin geri, batı
k. uçı (B 5, 5)
k. uçınta (B 1)
k.-in (G 6)
k.-inte (B 2)
kir- girmek, dahil olmak
k.-ti (G 4)
kisre geride, batıda; sonra
k. ay turysuqdaqı (B 3)
anta k. (G 2, 3, 5)
köç- göçmek
k.-er ben (B 4)
qon- k.- (B 4)
kögmen Tannu-Tuva dağları (B 5)
kök mavi
k. tengri (D 4, B 3)
költ[i]? Ötüken'in doğusunda bir yer veya dağ (B 5)
kömür Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ
k. tarıda (D 7)
küç güç, kuvvet; güçlü (S 5, 5, B 4)
iş k. ber- (B 4)
kügür yer adı (Kara-Kum ile Ötüken arasında bir göl?)
k.-de (D 7)
külüg ünlü, namdar
tarduş k. eren (B 7)
tölis k. eren (B 7)
külüg kişi adı
k. onı (B 6)
kün güneş, gün
k. turysuqdaqı (B 3)
künlük günlük
tümen k. (B 2)
künüy Ötüken'in doğusunda bir ırmak (B 5)
küsgü Sıçan (yıl adı)
k. yılıqa (G 5)
laçın Domuz (yıl adı)
l. yılıqa (G 4)
oγ(u)l veya *oγ(ı)l* oğul
o.-ı (B 7, 7, K 3, 4)
oγuz Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar (D 2)
o. bodun (K 1)
ol o
o. eki yur (K 5)
o. yerimin subımın (B 4)
olur- tahta oturmak, hükümdar olmak, hüküm sürmek
o.-miş (D 1, 1, 3), *o.-<miş>* (D 4)
on on
sekiz o. yıl (D 3)
on-oq On-Oklar, Batı Türkleri
o.-qa (G 3)
onıy askerî bir rütbe (?)
o. tarqan süy (?) (B 5)
ongı askerî bir rütbe (B 6, 6)
külüg o. (B 6)
orqun Orhon ırmağı (B 4)
o. ügüzde (D 3)
ortu orta
o.-sında (G 6, B 2)
otuz otuz
sekiz o. (D 5)
ozmuş kişi adı (son Göktürk hakanı)
ö. tigin (D 6, 9)
öl- ölmek
[ö] lt [i] (G 4)
öng ön (?) (unvanda)
ö. erkin (K 6)
öngdün ön taraf, doğu
ö.-i (B 5)
öngre önde, doğuda
ö. kün turysuqdaqı (B 3)
öngüz (bkz. *as-öngüz*)
örgin hakan otağı, taht (G 6, B 1, 2)
ö. etiit- (G 6)
ö. yaratıt- (B 2)
ötügen Ötüken (G 6, B 1, 2, 5)
ö. eli (D 3, G 5)
ötün- rica etmek, arz etmek
ö.-ti (G 4)
öz has (unvanda)
ö. inançu (B 6)
ulıy ö. inançu (B 6)
qadır bir boy adı (D 2)

- qağan* kağan, hakan (G 5, 6, B 1)
bumın q. (D 1)
el-etmiş bilge q. (G 6, B 1)
yolluq q. (D 1)
üç q. (D 1)
qağanıyı kağan'a ait (B 5)
gaγas kişi adı
q. ataçuq (B 9, K 2)
qalış- isyan etmek, başkaldırmak
q.-dı (G 2)
qan han, hakan (D 9, K 1)
q. iduq baş (G 6, B 2)
q.-ım (G 4, B 6, N 1, 2, 3, 4)
q.-ıma (K 2)
q.-ın (D 8, G 1)
q.-qa (G 4)
qang baba
q.-ım (G 4)
qanyuy Ötüken'in doğusunda bir ırmak
(Hanuy ırmağı?) (B 5)
qara kara, avam
q. bodun (G 4, 5, 5)
küş q. bodun (G 5)
qara sub Kara-Su (ırmak veya göl adı)
(G 5)
qara qum Kara-Kum, Gobi'nin kuzey-
batısı (?) (D 7)
qaraya ırmak adı (Mo. *haraa gool*) (B 4)
qarluq Karluk'lar
üç q. (G 3, 4, K 3)
qasar bir Uygur boyu (D 2)
qatun unvan, Kağan'ın eşi (G 6, B 1)
el-bilge q. (S 6, B 1)
qay bir boy adı (K 3, 4)
qaz- boyu, ülkeyi terketmek, bağımsız
olmak için kaçıp gitmek(?)
q.-a bar- (D 2)
qazγan- kazanmak
q.-tı (K 1)
qon- yerleşmek, kamp kurmak
q.-ar (B 4)
q.- köç- (B 4)
qony Koyun (yıl adı)
q. yılıqa (D 9)
qum kum (özel adda)
- qara q.* (D 7)
quriya geride, batıda (G 3)
qutluq kişi adı
q. bilge sengün (K 5)
q. çigsi (K 1)
q. tarqan sengün (K 5)
bilge q. tarqan sengün (K 5)
qutluq unvan
bilige tarqan q. (K 6)
q.-ı (K e, 3, 4, 4)
quz dağın kuzey yüzü ve yamaçları
q.-ı (B 5)
sañç- mızraklamak
s.-dim (G 1, 3)
saqın- düşünmek
s.-ıp (G 3)
yablaq s.- (G 3)
sebin (*seben?*) ırmak adı (B 4)
sekiz sekiz
s. on (D 3)
s. otuz (D 5)
s. selenge (B 4)
selenge Selenga ırmağı
sekiz s. (B 4)
sengün general (<Çince *ts'iang - kün*)
çabış s. (K 4)
ışbara s. yaγlaqar (B 7)
bilge qutluq tarqan s. (K 5)
bilige s. uzal öng erkin (K 6)
qutluq bilge s. (K 5)
qutluq tarqan s. (K 5)
tay s. (B 6, K 3)
sengüt Sengün unvanının çokluk şekli
s. bınga (K 2)
[b]ı[ng] s. (G 4)
sıpa (?) kişi adı
az s. tay sengün (K 3)
sin mezar, kabir (<Çince *ts'in*) (G 5)
sinleg mezarlık, kabristan
s.-de (G 5)
siz siz
s.-de (G 5, 5)
soγdaq Soğd kavmi
yaγma tabγaç s. başı (K 6)
sub su, ırmak

- tuyla* Tola (Mo. *Tuul*) ırmağı (B 4)
tuylu tuğlu
 üç t. türük bodunqa (D 7)
tuvsuq doğu, gündoğar tarafı
 t.-daqı (B 3, 3)
 ay t. (B 3)
 kün t. (B 3)
tulqu bir parça, yekpâre
 t. taşqa (B 3)
tur- ayağa kalkmak
 t.-uyın (G 4, 5)
tuvsuq gözetleme karakolu (K 2)
 t. başı (K 2)
 üç yüz t. (K 2)
turut- diktirmek, inşa ettirmek
 t.-dı (K 3)
tut- tutmak; yönetmek
 t.-dı (K 1)
 t.-dum (G 2)
tuyqun kişi adı
 t. ulu *tarqan buqu* *binga* (B 8)
tüke- tükenmek, bitmek
 t.-p (D 2) (bkz. not 6)
 t.-p bar- (D 2)
tümen on bin
 t. künlik (B 2)
bir t. bodun (K 1)
türük Türk, Göktürk (D 5, 7, 8)
 t. elin (D 5)
 t. bodunur (D 8)
 üç tuylu t. bodunqa (D 7)
uç uc, nihayet
 u.-ı (B 5, 5, 5, 5)
 u.-ınta (B 1)
uç- uçmak, kaybolup gitmek
 u.[-mış?] (D 2)
udarğan yer adı
 u.-ta (D 6)
udurğan kişi adı
 qutlu *u.* (K 4)
ulu Ejderha (yıl adı) (<Çince *lung*)
 u. yılıqa (B 2)
ulu ulu, yüksek, yüce
 u. bilge çad (K 4)
 u. bilge yabı *u.* (K 3)
 u. buyruq (B 6)
 u. öz inançu (B 6)
 u. tarqan (B 8)
ulu kişi adı (?)
 yüz başı u. urungu (B 7)
ur(u)şu ve (K 5)
uygur Uygur
 u. bodunu (K 2)
uzal kişi adı
 u. öng erkin (K 6)
üç üç
 ü. qarğan (D 1)
 ü. qarluq (G 3, 4)
 ü. tuylu türük bodunqa (D 7)
 ü. yegirmike (G 2)
üün için (B 3, 3)
ügüz ırmak
 ü.-de (D 3, 7)
 orqun ü. (D 3)
 yar ü. (D 7).
üze yukarıda, üstte; üzerine, üzerinde
 ü. kök tengri (B 3)
 atımın ü. (D 4)
yabı *u* unvan (G 5; K 3, 3)
 bilge tarduş ulu *bilge y.* (K 3)
yablaq fena, kötü
 y. saqın- (G 3)
yayı düşman (B 5)
 y.-m (B 4)
yayı *z* yağız, kızılımsı kahverengi
 y. yer (D 4, B 3)
yayılaq *ar* kişi adı
 ışbara sengün y. (B 7)
yayıma kavim adı (K 5, 6)
yamaş- katılmak, iltihak etmek
 y.-dı (D 6)
yana yeniden, tekrar (D 4, 8)
yar ırmak adı
 y. ügüzde (D 7)
yarat- yapmak, yaratmak
 y.-ıy *ma* (K 5)
yaratıt- yaptırtmak
 y.-dim (B 1, 2, 3)
 şıt y.- (B 1)
 bitig belgü y.- (B 2-3)

- örğin y.*- (B 2)
yarluqa- lutfetmek, ihsan etmek (aş. bkz.)
y.-duq (B 3)
yarluqa- emir vermek (yuk. bkz.)
y.-dı (K 6)
yası yası (B 3)
yaş yaş, yıl
y.-ıma (D 5)
yatız boy adı, kavim adı (D 2)
yayla- yaylamak, yazı geçirmek
y.-dim (B 2, 2)
y.-dim (B 2, 2)
yaylaç yayla
y.-ım (B 5)
yegirmi yirmi (K 2)
y.-ke (D 7, G 2)
tört y. (D 7)
üç y. (G 2)
yeti y. az (K 2)
yer yer, toprak, ülke (D 4)
y.-imin (B 4)
y. sub (B 4)
yeti yedi
y. yegirmi (K 2)
yetinç yedinci
v. ay (D 7)
yıl yıl (D 1, 3, 4, 4; B 1)
biçin y.-ıqa (G 1)
ıt y.-ıqa (G 3)
qony y.-ıqa (D 9)
küsgü y.-ıqa (G 5)
taqıçu y.-ıqa (G 2)
ulu y.-ıqa (B 2)
bars y.-qa (B 1)
laçzın y.-qa (G 4)
yılan y.-qa (D 5, B 1)
- yılan* Yılan (yıl adı)
y. yılqa (D 5, B 1)
yilla- yıllamak, yılı geçirmek
y.-dim (G 2)
yıllıq yıllık
bing y. (B 2)
yir kuz tarafı, kuzey
y.-i (B 5)
yiş dağ, ormanlı dağ
altun y. (B 5)
yol ün, unvan
y.-ın (K 5)
at y. (K 5)
yolluç kişi adı
y. qaçan (D 1)
yoq yok
y. bol- (D 8, B 4)
yori- yürümek, sefere çıkmak
y.-dı (D 6)
y.-dim (D 9, S 1, 2)
y.-yur (D 6)
yur kayın birader (?)
eki y. (K 5)
ol eki y. (K 5)
yüz yüz (sayı)
y. sengüt (K 1)
beş y. (B 6, 6)
eki y. (D 1)
toquz y. (B 8)
üç y. (K 2)
y. başı (K 2)
- Taş kaplumbağa üzerindeki kitabe
bêke kişi adı veya lâkap
bunı bunu
tutam (tutum?) kişi adı
yaratıçma yapan, yaratan

YER ADLARI DİZİNİ

- (A)ltun yiş Altay dağları (B 5)
- (A)s-Öng(ü)z b(a)ş Ötüken ortasında bir dağ zirvesi (G 6, B 2)
- Burçu veya Bur(u)çu ırmak adı (= Mo. *Buruğu goal?*) (B 4)
- Kögm(e)n Tannu-Tuva dağları (B 5)
- Költ[i?] Ötüken'in doğusunda bir dağ veya dağ silsilesi (B 5)
- Köm(ü)r t(a)γ Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ (D 7)
- Küg(ü)r Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir göl veya ırmak (= Mo. *Kügür naçur?*) (D 7)
- Küün(ü)y Ötüken'in doğusunda bir ırmak (= Mo. *Huni, Hüne, Hüniyn goal*) (B 5)
- Onçı T(a)rç(a)n süy (?) Ötüken'in kuzeyinde bir yer (?) (B 5)
- Orqun ügüz, Orqun Orhon ırmağı (D 3, B 4)
- Ötük(e)n Hangay dağlarının kuzey-batı kısmı, Orhon ile Tez (*Tesiyn*) ırmağı arasındaki (?) bölge (D 3; G 5, 6; B 1, 2, 5, 5)
- Q(a)n Iduq b(a)ş Ötüken ortasında bir dağ zirvesi (G 6, B 2)
- Q(a)nyuy (?) Selenga'nın kollarından Hanuy (B 5)
- Q(a)ra-qum Gobi'nin kuzey-batısı (?) (D 7)
- Q(a)ra sub Kuzey-Batı Moğolistan'da bir ırmak veya göl (= Mo. *Har us nuur?*) (G 5)
- Q(a)r(a)ça ırmak adı (= Mo. *Haraa goal?*) (B 4)
- S(e)b(i)n veya S(e)b(e)n ırmak adı (B 4)
- S(e)k(i)z S(e)l(e)nge "Sekiz kollu" Selenga ırmağı (B 4)
- T(e)gr(e)s Ötüken'in doğusunda (?) bir bölge, Ötüken'le birlikte Uygurların ana yurdu (D 3)
- T(e)l(e)dü veya T(e)ldü ırmak adı (B 4)
- T(e)z Kuzey-Batı Moğolistan'da bir ırmak (Tuvaca *Tes*)
- Tuçla veya Tuç(u)la Tola (Mo. *Tuul*) ırmağı (B 4)
- Ud(a)rç(a)n Ötüken'in doğusunda veya güney-doğusunda bir dağ (?) (D 6)
- Y(a)r üg(ü)z Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir ırmak (D 7)

BOY VE HALK ADLARI

- (A)b(a): Tölis Şad'ına bağlı bir boy. Kâşgarlı'nın *Ava, Yava, Yawa, Iva, Yiva* şekillerinde tesbit ettiği Oğuz boyu ile bir ve aynı olabilir (K 4)
- (A)b(a)-baş: Tarduş Yabgu'suna bağlı bir boy (K 3)
- (A)k-Baş: Tölis Şad'ına bağlı bir boy (K 4)
- B(a)sm(i)l (?): Uygurların *Basml* boyu (K 4); Tölis Şad'ına bağlı.
- B(a)y(i)rquu: Uygurların ünlü boylarından biri (K 6)
- B(e)rs(i)l: Bizans kaynaklarında Hun-Bulgar boyları arasında anılan *Barsıl*'larla bir ve aynı olabilir (D 2)
- (E)bdi veya B(e)di, B(i)di: D 2
- (E)de: Çin kaynaklarında T'ie-le boyları arasında zikredilen *A-tie* boyu (Mau-Tsai, s. 243 vb) ile bir ve aynı olabilir mi? (K 2, K 3)
- ıq-baş: Tarduş Yabgu'suna bağlı boylardan biri (K 3)
- İgd(i)r: Ünlü Oğuz boylarından *İgdir* (G 3)
- Q(a)d(i)r veya Q(a)d(a)r: Çin kaynaklarında Hunların torunları T'ie-le'lere bağlı boylardan biri olarak zikredilen *K'o-ta* boyu (Mau-Tsai, s. 128) ile bir ve aynı olabilir mi? (D 2)
- Q(a)s(a)r: Çin kaynaklarında *K'o-sa* şeklinde geçen *Qazar (Hazar)* boyu (D 2)
- Q(a)y: Kâşgarlı'nın da kaydettiği bir Türk boyu (K 3, K 4)
- Oγ(u)z: Oğuzlar, Dokuz-Oğuzlar (D 2)
- On-oq: On-Ok'lar, Batı Türkleri (G 3, K 3)
- Soγd(a)q: İranlı kavimlerden Soğdlar (K 6)
- T(a)bγ(a)ş: Çinliler, Çin ülkesi (Kuzey Çin ve halkı) K 6)
- T(a)rduş: Göktürklerde ve Uygurlarda ülkenin batı kısmındaki boyların tümüne verilen ad (B 7, K 3, 6)
- Toq(u)z B(a)y(i)rquu: Dokuz boylu Bayırku'ların genel adı (K 4)
- Töq(u)z T(a)t(a)r: Dokuz boylu bir Moğol halkı (?) (G 4, K 2, K 4)
- Tongra: Uygurların ünlü boylarından biri (B 7, K 4)
- Tölis: Göktürk ve Uygurlarda ülkenin doğu kısmındaki boyların genel adı (K 4)
- Türük; Türük bod(u)n: Göktürkler (D 5, D 7, D 8)
- Uγγ(u)r: Uygurlar (K 2)
- Üş Q(a)rluq: Üç Karluk'lar; kitabede Tarduş Yabgusuna bağlı boylar veya halklar arasında zikrediliyor (G 3, G 4, K 3)
- Y(a)γma: Bir Türk boyu veya halkı (K 5, K 6)
- Y(a)t(i)z veya Y(a)t(a)z: Çin kaynaklarında T'ie-lere bağlı boylardan biri olarak zikredilen *Ye-tie* boyu (Mau-Tsai, s. 127, 586) ile aynı olabilir (D 2)
- Y(e)ti y(e)g(i)rmi (A)z: 17 boydan oluşan Az'lar (K 2)

RÜTBE VE UNVANLAR

- (A)q(i)ñçu: Akıncı, baskıncı (?) (K 1)
(A)lum-çi (?): Alımcı, yani devlet alacaklarını tahsil eden (?) (K 5)
B(a)γa T(a)rq(a)n: Bir Tarkan rütbesi (B 6)
B(e)g (?): Bey (G 3)
Bıla: Buyla unvanının değişik bir söylenişi (K 2)
Bing b(a)şı: Binbaşı (B 7)
Binga: Aynı addaki askerî birliğin kumandanı (?) (K 2)
Buq(u)γ: Yüksek bir rütbe, kumandan (B 8)
Buyruq: Yüksek bir askerî rütbe, kumandan (G 4, K 2, K 4)
Ç(a)d: Şad unvanının değişik bir söylenişi (K 4, K 4)
Çiği: Yüksek bir rütbe (<Çince) K 1, K 2)
(E)l-b(i)lge Q(a)tun: Moyun Çor'un Hatun'unun unvanı (G 6, B 1)
(E)rk(i)n: Yüksek bir rütbe (K 6)
In(a)ñçu: Yüksek bir rütbe (B 6, 6, 6)
Işb(a)ra: Yüksek bir rütbe (B 7); çokluk şekli Işb(a)ras (B 7)
İç Buyruq b(a)şı: Hassa Başkumandanı (?) (B 6)
Ongı: Bir askerî rütbe (B 6, B 6)
Öz In(a)ñçu: Yüksek bir rütbe (B 6, B 6)
Q(a)γ(a)n: Kağan, Hakan (D 1, G 5, G 6, B 1, B 5)
Q(a)n: Han, Hakan (D 8, D 9, G 1, G 4, G 6, K 1, K 2, K 3, K 4)
Q(a)tun: Katun, Hatun, Hakan'ın eşi (G 6, G 6, B 1, B 1)
Qull(u)γ: Yüksek bir rütbe (K 3, K 4)
S(e)ngün: General (<Çince *tsiang-kün*) (B 6, B 7, K 4, K 5, K 5, K 6); çokluk şekli *s(e)ngüt* (G 4, K 2)
T(a)rq(a)n: Tarkan (B 5, B 6, B 8, K 2, K 5, K 5, K 6)
T(a)y S(e)ngün: Büyük general (<Çince *Ta tsiang-kün*) (B 6, K 23)
T(e)ngride bolm(i)ş (E)l-(e)tm(i)ş B(i)lge Q(a)γ(a)n: Moyun Çor'un unvanı (G 6, B 1)
T(i)g(i)n, Tig(i)n: Prens (D 6, D 9); çokluk şekli *t(i)g(i)t* (K 2)
Turγ(a)q b(a)şı: Gözcü karakolları başı (K 2)
Ul(u)γ Buyruq: Başkumandan (B 6)
Ul(u)γ T(a)rq(a)n: Büyük Tarkan (B 8)
Ur(u)ngu: Askerî bir rütbe (B 7, B 7)
Y(a)bγu: Yabgu, Kağan'dan sonra en yüksek rütbe (G 5, K 3, K 3)
Yüz b(a)şı: Yüzbaşı (B 7)
-nt(a)r: Moyun Çor'un prens iken aldığı rütbelerden biri (D 5)

KİŞİ ADLARI

(Unvanlarıyla birlikte)

*(A)q(i)nçu (A)lp (B(i)lge Çigşi (K 1)**(A)z S(t)pa T(a)y S(e)ngün: Yabgu buyruk'larından (K 3)**B(a)y(i)rquu T(a)rduş B(i)lige T(a)rqa(a)n Qull(u)γ (K 6)**B(e)gz(e)k(e)r Çigşi Bıla B(a)γa T(a)rqa(a)n (K 2)**Bilge Qull(u)γ T(a)rqa(a)n S(e)ngün: Kitabeyi yazan (K 5)**B(i)lige S(e)ngün Uz(a)l Öng (E)rk(i)n: (K 6)**B(i)lge T(a)rduş Ul(u)γ B(i)lge Y(a)bγu (K 3)**B(i)lge Töl(i)s Ul(u)γ B(i)lge Ç(a)d (K 4)**Bumn Q(a)γ(a)n: İlk Göktürk kağanı T'u-men (ölümü 552)**Bülük (B 4), Bül[ük] (G 3): İğdir boyuna mensup bir lider; Moyun Çor'un başlıca düşmanlarından (G 3, B 4)**Ç(a)b(t)ş S(e)ngün: Tölis Şad'ının buyruk'larından (K 4)**In(a)nçu B(a)γa T(a)rqa(a)n: İç Buyruk başı (B 6)**Işb(a)ra S(e)ngün Y(a)γl(a)q(a)r: 5000 kişilik bir ordunun başı (B 7)**Kül(ü)g Ongı: 500 kişilik bir birliğin başı (B 6)**Ozm(i)ş Tig(i)n: Prens Ozmuş, son Göktürk kağanı (D 6, D 9)**Q(a)γ(a)s (A)t(a)çuq: Binga kumandanı (B 9)**Qull(u)γ B(i)lge S(e)ngün (K 5)**Qull(u)γ Çigşi (K 1)**Qull(u)γ T(a)rqa(a)n S(e)ngün (K 5)**Toq(u)z Bolm(t)ş B(i)lge T(a)y S(e)ngün: Uluγ Buyruq (Başkumandan?) (B 6)**Tuyq(u)n Ul(u)γ T(a)rqa(a)n Buq(u)γ Binga: 900 kişilik kuvvetin başı (B 8)**Ud(u)rγ(a)n: Tölis Şad'ının qultuγ'larından (K 4)**Ul(u)γ Öz In(a)nçu: Yüzbaşı (B 6)**Ul(u)γ Ur(u)ngu: Yüzbaşı (B 7)**Yol(lu)γ Q(a)γ(a)n: İlk Göktürk (?) kağanlarından biri (D 1)**Böke Tut(a)m: Taş kaplumbağa heykelini yapan sanatçı (heykelin sağ yüzünde)*

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

- CC = K. GRÖNBECH, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, København 1942.
- Clauson 1957 = GERARD CLAUSON, "The Ongin Inscription", *JRAS* (1957), ss. 177-192.
- Clauson 1972 = *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish*, Oxford 1972.
- Çuv. = *Çuvaşsko - russskiy slovar'*, (pod red. M. Ya. Sirotkina) Moskva 1971.
- DTS = *Drevnetyrksskiy slovar'*, (Redaktori V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak) Leningrad 1969.
- HAMILTON, JAMES R., "Toquz - Oγuz et On - Uyγur", *JA* (1962), ss. 23-64.
- Kklp. = *Karakalpaksko - russskiy slovar'* (pod. red. Prof. N. A. Baskakova), Moskva 1958.
- Kirg. = K. K. YUHADIN, *Kirgizsko - russskiy slovar'*, Moskva 1965.
- MK = *Divanü lugati't-türk*, I, I, III ve *Dizin*, (Besim Atalay), Ankara 1940-1943.
- MAU - TSAI = LIU MAU - TSAI, *Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958.
- ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, I, II, III, IV, Istanbul 1936-1941.
- Nog. = *Nogaysko - russskiy slovar'* (pod. red. N. A. Baskakova), Moskva 1963.
- Özb. = *Uzbeksko - russskiy slovar'* (pod. red. S. F. Akabirova, Z. M. Magrullova, A. T. Hocahanova), Moskva 1959.
- Ramstedt 1913 = G. J. RAMSTEDT, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord - Mongolei", *JSFou*, XXX (1913).
- SDD = *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I, II, III, Istanbul 1939-1947.
- SARI UYGUR = TENİŞEV, E. R., *Stroy Sarig - Yugurskogo yazıka*, Moskva 1976.
- Tekin 1968 = TALÂT TEKİN, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 69, Bloomington 1968.
- THOMSEN, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (= MSFOu V)*, Helsingfors 1896.
- Tuv. = *Tuvinsko - russskiy slovar'* (pod. red. A. A. Pal'mbaha), Moskva 1955.
- Y. UYG. = *Uygursko - russskiy slovar'* (sostavil E. N. Nacip), Moskva 1968.